

M. v. O.

Biogr.

q. 1.

M. v. O.

Henneb.

107^c

Heñeb. q. 107^c

l. v. O.
Biogr.

1.

V I T A
M. JO. CASPAR. AQUILAE

PRIMI SAALFELDANARUM ECCLESiarUM SUPERINTENDENTIS

QUA

HISTORIA REFORMATIONIS PASSIM ILLUSTRATUR

AUCTORE

GUIL. AUG. FRID. GENSLE

PHILOSOPHIAE DOCTORE

SOCIETAT. MAGNODUCALL. LATINAE ET MINERALOGICAE JENENS. SODALI LYCEI SAALF.
CONRECTORE.

ADJUNCTA EST

HENR. CAR. ABR. EICHSTADII

THEOLOGIAE AC PHILOSOPHIAE DOCTORIS CAET. CAET.

PROLUSIO

PROPONENS QUAESTIONEM

DRAMA CHRISTIANUM QUOD ΧΡΙΣΤΟΣ ΠΑΣΧΩΝ
INSCRIBITUR NUM GREGORIO NAZIANZENO
TRIBUENDUM SIT.

J E N A E

SUMTIBUS J. G. SCHREIBERI ET SOC.
MDCCXVI.

V T A

MT. JO. CASPAR AQUILA

THE MOUNTAIN OF CASPAR

1874

THE MOUNTAIN OF CASPAR

THE MOUNTAIN OF CASPAR

THE MOUNTAIN OF CASPAR

THE MOUNTAIN OF CASPAR

THE MOUNTAIN OF CASPAR

THE MOUNTAIN OF CASPAR

THE MOUNTAIN OF CASPAR

THE MOUNTAIN OF CASPAR

THE MOUNTAIN OF CASPAR

THE MOUNTAIN OF CASPAR

THE MOUNTAIN OF CASPAR

THE MOUNTAIN OF CASPAR

THE MOUNTAIN OF CASPAR

THE MOUNTAIN OF CASPAR

THE MOUNTAIN OF CASPAR

THE MOUNTAIN OF CASPAR

THE MOUNTAIN OF CASPAR

L e c t u r i s

S.

Etsi non vereor, ut sit veniam consecuturus, si quis nec temeritatis culpa, nec ostentationis pravo studio abreptus, sed pietatis officio majorumque sanctae legi satisfactorius, scripto qualicumque edendo in publicum processerit: tamen ingenioli mediocritatis adeo sum mei mihi conscius, ut timoris sensum dissimulare equidem omnino nequeam. Cum enim singulari *Perillustri quondam L. B. de Lynker* munificentia perfrui mihi quoque per aliquot annos contigisset, neque adversari aut vellem, aut possem legi ei, qua, quicumque hoc beneficio sunt gavisi, reformationis Lutheranae, quam appellamus, memoriam oratione, cum publice habita, tum etiam typis exscripta, recolere et concelebrare tenentur: vix quidem fugere me poterant, quae oratori satis quidem et erudito et eloquenti exquisitissimam dicendi praeberent materiem, mihi tamen inutilem, utpote qui ad Horatii praeceptum diligenter examinandum esse scripturo putem, *quid valeant humeri, quid ferre recusent.* Quare

dicere non possum, qua me solitudine eum non esse viderim, qui strenuum reformationis defensorem eorumque censorem ageret, quos nostra aetate eam et summopere impugnare, et vero conviciis obruere nemo est qui nesciat. Idque fieri tanto magis dolendum puto, quod non in ista solum ecclesiae parte otores istos exstitisse videmus, quam, ut nunc res est, firmo amicitiae et amoris vinculo vix unquam nobiscum conjunctum iri crediderim, sed aequie magnam vituperationem et contemptum inter hos experiri opus saluberrimum, qui tot ejus beneficiis immemores adhuc gavisi fuisse apparent. At sunt ii fere ex genere quodam Mysticorum, quod jam nimium multis augeri et efflorescere videtur affectus, verae religionis doctrinae ejusque usui tanto magis periculosus, quo magis neglecta rationis eruditione et cultura, qua omnem animi emendationem profecto niti decet, universam religionis efficaciam ad meros sensus referre, virilemque eloquentiam, suaviloquentiae lenociniis, quibus aures delinuntur, animique motus efficiuntur molles, vani, fluxi, inanes, pessumdare gestiunt. Equidem igitur, cum neque ad hujus rei tractationem accedere, neque alia quaedam argumenta, ex parte inchoata, nunc certe absolvere auderem, eum mihi virum celebrandum summi, quem immerito ea celebritate carere intellexeram, qua prae multis eximiisque religionis christianae doctoribus dignissimum esse nullus dubito. Quod consilium, uti suaferat, ita confirmavit mutatae vitae conditio, qua etiam conjunctior Aquilae ex aliquo

tempore factus sum. Nec dubitabam enim, quin, quidquid scriptorum aliorumque monumentorum ad illustrandam ejus vitam necessarium fuerit, in hac ego urbe facillime essem adepturus, donec accuratior me docuit animadversio etiam optimis, quibus uti mihi contigit, manuscriptis, qui vocari solent, libris admodum multa deesse, quae ad absolvendam ejus vitae historiam necessario requiruntur. Jam praeter *Hillingeri* librum (*Memoria Aquilina caet. Jenae 1731*), qui et vitiis scatet quamplurimis, et nimia brevitate laborat, largam mihi *Schlegelii* opus (*Ausführlicher Bericht von dem Leben und Tod Caspari Aquilae — ans Licht gegeben von J. Zeitschel. Leipzig und Frankfurth 1737*) differendi praebuit copiam, inconditam quidem illam alienarumque rerum expositione haud raro perturbatam, ita vero locupletem, ut, quae res ad liquidum deduci omnino possint, ex iis vix quidquam reperiatur, quod in hoc libro frustra quaesiveris. Praeterea duobus libris manuscriptis usus sum, altero *Liebenii* (*Saalfeldographia caet.*), quo etiam *Schlegelius* usus est, et cujus conferendi copiam *Magistratus Venerabilis urbis Saalfeldanae* mihi fecit humanitas; altero *Sagittarii* (*Saalfeldische Historien.*) unde cum nota multa confirmare et emendare, tum etiam nova quaedam atque incognita adjicere, ex singulari *Perillustri Ministerii Coburgensis* liberalitate mihi licuisse laetor. Nihilominus monumentis, quibus singulae quaedam vitae partes, v. c. Aquilae ad Smalcaldenses commigratio caet., accuratius illustraretur, carui

omnibus, nec in caeteris voluntati meae vires respondisse probe sentio. Quare maximas *Eichstadio, Viro Perillustri*, gratias et ipse ago, et lectores habebunt, quod annuit precibus meis, atque ut ornamentum huic opusculo adjungerem, quod ad hujus orationis recitationem indicendam programma scripserat, quae est ejus benevolentia et humanitas, non recusavit. Jam igitur hilariori animo, quidquid sit opusculi mei, lectoribus offerre audeam, ac ne sanctissimo pietatis officio diutius defuisse vituperer, evolare patiar hunc meum Aquilam, ut adseito lepore splendeat et formae certe quadam novitate alliciat animos, cum nativa pulchritudine et propria venustate laudem consequi nequeat. Vos autem, Lectores benevoli! veniam huic opusculo subsecivo sic dare velitis rogo, ut majori ejus praestantiae, frustra quaesitae, praeter ingenii mediocritatem, etiam testium librorum in haud paucis penuriam fluctuantemque fidem, nec minus otii mei inconstantiam obfuisse, et meliora me certe voluisse et in posterum velle, Vobis persuasissimum habeatis. Scribebam Saalfeldae pridie Calendas Novembr. ipso reformationis festo die a. MDCCCXV.

Additamentum.

Haec omnia cum et scripta ac typis multiplicari coepta essent, singularis *Ortloffii*, Viri amplissimi, maxime venerabilis, Seren. Duc. Saxon. Cob. Saalf. a consiliis aulicis caet. humanitas copiam mihi fecit libri msc̃ti, cum caeterorum Superintendentum Saalf., tum etiam Aquilae vitam enarrantis, ex quo pauca certe nunc addere liceat. Primum igitur narrat, munus Bernense delatum fuisse Nostro a. 1514, postquam in Helvetia per quinquennium fere fuisset commoratus, eodemque ipsum, quo accepisset, anno deposuisse et Lipsiam commigrasse. Lipsia Vitebergam profectum dicit a. 1517 indeque ad Sickingium venisse, ita ut semel tantum apud hunc versatus fuisse videatur, eoque tempore Galliam, Bataviam aliasque terras propinquas peragrasse disertis verbis perhibeatur. At in plerisque, quae huc pertinent narrationibus, confusio quaedam animadvertitur, et vulgaris, quam proposui, etiam nunc magis arridet. Narrat enim v. c. liber msc̃tus Aquilam, belli miseriis apud Sickingium exantlatis, *in pago Ebernburg prope Augustam* munus accepisse (*Jengam* alios malle obiter monet), cum tamen et ipsa Nostri scripta accurate doceant, sacerdotium illud *Jengae* ei fuisse traditum, eumque in *arce* Sickingiana Ebernburg eo ipso tempore fuisse versatum (1523), cum ea hostibus traderetur. Duplex Aquilae in urbem Vitebergam profectio (a. 1517 et 1521 facta) ab hoc auctore laudatur, ejusdemque de urbis *Isenaci* reformatione merita praedicantur, quamquam, qua opportunitate in hanc urbem venisset, nusquam exposuit. In hoc

vero acceptissimum testem habemus M^scti auctorem, quod Aquilam a. 1527 Saalfeldam profectum, Superintendentisque honoribus a. 1528 ornatum fuisse dicit, atque de Aquilae exilio memorabilia quaedam retulit. Narrat enim Aquilam Rudolphipoli per sex menses commoratum, deinde Georgio Ernesto et Popponi, principibus Hennebergae, Catharinae fratribus, traditum, Masfeldum transportatum ibique ad quartum annum clam conservatum fuisse, donec principes, Caesaris iram deferbuisse rati, uxorem quoque liberosque ejus arcessivissent, eumque post mortem Decani collegii canonico-
rum Smalcaldens. in hujus locum evexissent (cf. pag. 15). Jam vero cum ibi narretur, Aquilam anno 1552, post *quinquennii* exilium muneri Saalfeldano, cui *Siegelius* adhuc praefuisset, redditum fuisse, ipsum a. 1547 Saalfelda excessisse verisimile est. At summas difficultates movent scripta ejus *Interim* impugnantia, a. 1548 edita, ut exilium per quatuor annos usque ad anni 1552 finem durasse magis putem. Verum etiam antea (a. 1547), cum per Saalfeldam proficisceretur Caesar cum Electore captivo, Aquila Rudolphipoli per aliquod tempus delituisse dicitur, ut, si utramque fugam conjunxeris, *quinque* annorum numerus fere efficiatur. — Postremo ex *Adleri*, Casparis pronepotis epistola a. 1735 scripta, et poemate ab eodem in majorum suorum memoriam tum edito, cujus utriusque usum ejusdem *Ortloffii* S. V. munificentiae debeo, hoc annoto: Aquilam Smalcaldiae in Collegio St. Aegidii et St. Erhardi munere ecclesiastico esse functum, anteaque, quod supra taxavimus, in pago *Ebernburg* prope *Augustam* habuisse sacerdotium. — At haec nunc quidem hactenus. Scribebam mense Augusto MDCCCXVI.

V I T A

M. JOHANNIS CASPARIS AQUILAE

PRIMI POST SACRORUM EMENDATIONEM SAALFELDANARUM

ECCLESiarUM SUPERINTENDENTIS.

V T V

M. JOHANNIS CASPARIS AQUILLAE

PHIL. PONT. SACROBR. EMBELLITION. SAVIER. MANUM

RECTOR. UNIVERSIT. SUPRENTENDITIS.

Quemadmodum nihil est in universa rerum christianarum historia, quod, si prima originis tempora exceperis, et majorem admirationem mereatur, et divinae numina providentiae laudibus praedicet excellentioribus, quam sacrorum emendatio ingenio et virtute divi Lutheri instituta: ita nescio an nihil jucundius nobis esse possit, et ad illius rei magnitudinem recte cognoscendam atque aestimandam utilius, quam eorum consideratio virorum, qui ingenio, eruditione studiorumque ratione quamvis diversi, veritati recens cognitae doctrinaeque vere salutari ulterius propagandae, pro sua quisque facultate prospexerunt. Tantus enim fuit illa aetate bonorum omnium de hujus emendationis necessitate consensus, tanta, qua signum praeferrere cuperent, expectatio, ut, cum primum Lutherus surrexisset, plurimi per omnem Germaniam, ne dicam Europam, ejus dicta avidissime amplecterentur, inceptumque opus saluberrimum, quibus possent modis, adjuvarent. In quibus etsi insigni laude ferendi sunt, qui, auctoritate et potestate publica conspicui, publicum Luthero suisque praestarent auxilium: tamen haud minorem meruisse gloriam videntur ii, quos, inferiore loco constitutos, in erudienda popularium inscitia, bonisque sacrorum emendationis cum omnibus communicandis, mirum quantum effecisse novimus. Quare ut summopere praedicanda sunt Electorum Saxoniae, principumque caeterorum atque equitum Germaniae de reformatione, quam vocamus, propaganda bene merita: ita hoc certe summum fuit, quod ea foverunt ingenia, eos et tuiti sunt viros et sublevarunt, quorum opera, cum doctrinam remotis erroribus emendari, tum mores ecclesiae corrigi, recuperataeque salutis omnes, qui vellent, christianos participes futuros cernerent. Hac enim ope Lutherus ipse, quae

solus inchoaverat, maxima atque admirabilia perfecit; hoc innixus auxilio Melanthon, et quot sunt clara illius aetatis ingenia, nominis immortalitatem consecuta sunt. Quorum omnium laudes etsi celebrandae sunt ei, qui in memoriam Augustanae confessionis verba facturus progreditur, nec ego video, quod latiore oratori, in quem exspatiatur, campum aperiatur, quam virorum de ecclesia optime meritorum grata recordatio: tamen dies me defecerit, si vel maxime illustria eorum fata factaque commemoraverim, nec, quam eorum animo concepi venerationem, ad eandem digne celebrandam, meam qualemcunque eloquentiam valituram esse probe sentio.

Attamen ut officio, quod *Perillustis* quondam *L. B. de Lyncker* demandat auctoritas, jubet pietas, quantum in me est, hodierno die satisfaciam, nec, quem bene ac sapienter majores nostri instituerunt morem, ut intuendis veterum exemplis ipsi virtutem gloriamque consequamur, temere impieque relinquere videar: unum ex multis Lutheri aequalibus mihi summi celebrandum, quem, etiamsi publice minus inclaruerit, tamen, quo esset loco constitutus, meritorum copia excelluisse, factorumque varietate insignem et grata posterorum memoria imprimis dignum esse, aetatis suae historia testatur.

Est igitur is *Johannes Caspar Aquila*, elegantissimi vir ingenii, atque de admirando sacrorum emendationis opere, optime meritis. Natus Augustae Vindelicorum patriam urbem nactus est eam, quae, cum avitam diuturnis virtutibus aequaret gloriam, illustri *Augustae* nomine, ista potissimum aetate, jure dignissima habenda esset; parentes autem habuit eos, qui eadem, qua ipsi excellebant, honestate et nobilitate filium quoque conspicuum fore cuperent; eo denique anno natus est (a. 1488. d. 7. Aug.), quo, utpote fertilissima optimorum ingeniorum aetate, *Ulricus de Hutten*, *Myconius*, alique plures viri excellentissimi primam lucem adspexerunt. Quibus rebus consecutus est id, quo multi tum caruisse doluerunt, ut, quamvis densissimis adhuc etiam Germania tenebris scateret, educatione gauderet liberali homine digna, et, quibus puerilia impertiri solent ingenia artium literarumque elementis, accurate erudiretur. Etenim ad parentum curam, praeceptorum studia accessere duumvirorum, *Piniciani* atque *Othmari Lusci-*

nii, quorum alterum grammatica scientia inclaruisse, alterum, propter *eximiam* graecae linguae cognitionem, Argentorato Augustam evocatum fuisse legimus. Quod quanti sit aestimandum ii judicabunt, qui tristissimam, quae tum fuit, scholarum imaginem sibi proposuerint, nec, quantam in omnem vitam puerilis institutio vim habeat, experientia teste ignorarint.

Nec minus patriae urbis conditio consideratione digna est. Erat enim illa hac aetate ita comparata, ut fieri non posset, quin studia ingeniorum ad altiora enitentium sublevarentur, eosque ingenui juvenes primis ab annis sensus imbiberent, quibus, quidquid in expellenda inscitiae caligine, revocandoque veritatis lumine aut inchoari, aut perfici cognovissent, lubenter amplecterentur. Nam, quod etiam in caeteris Germaniae, Italiae, Angliae aliisque terrarum partibus factum fuisse videmus, ut viri existerent, qui, de superstitione aetatis suae neglectaque vera religione solliciti, sacrorum emendationem necessariam esse non solum cernerent, sed etiam publice declararent, id inprimis etiam Augustae contigisse, multae historiarum reliquiae testantur. Praeter singulos enim religionis doctores meliora divinantes, *Wiclefii*, *Waldii*, *Huffii* tot ibi degebant ac docebant aedecae, ut, cum vivam vocem scripta, quae typographica arte exscribi coeperant, adjuvarent opera, liberaliorem inter cives sentiendi cogitandique rationem non excitari omnino non potuisse intelligamus. Nec, quam ea res salutaris esset, in Aquila nostro latere existimo. Tantum enim aberat, ut in prima artium literarumque cognitione, cujus comparandae in urbe patria opportunitatem habuerat, secure acquiesceret, ut, cum primum latissima scientiarum doctrinarumque humanarum spatia eminus esset conspiciatus, solidae eruditionis adipiscendae cupidissimus, in scholam *Ulmensem* commigraret (1502). At ne hic quidem diu commoratus, proximo, ut videtur, anno, admodum juvenis, longioribus itineribus literarum causa susceptis terras externas quaerere instituit. Quibus peregrinationibus sunt qui Galliam, Belgiam aliasque terras eum peragrasse, sunt etiam qui tum in Italia eum praecipue versatum fuisse ipso teste arbitrentur. Erat enim Italia optimarum artium ac disciplinarum, vixdum renatarum, hac aetate plenissima, nec quemquam fere docti eruditique nomen affectare fas erat, nisi qui laudatissimorum Italiae docto-

rum opera fuisset institutus. Nota sunt Florentia, Roma, Venetia, Ferraraj caeteraque Italiae oppida, antiquarum literarum studiis tum florentissima; nota Emanuelis Chrysolarae, Theodori Gazae, Vallarum, Politiani, Ficini, plurimorumque virorum, artium diversarum doctrina excellentium nomina; nota denique Reuchlini, Celtis, Huttenii, Agricolae caeterorumque Germanorum tum temporis eruditissimorum exempla illustrissima, qui quidem omnes viri, quantum in literis profecissent, tantum peregrinationibus in Italiam factis sese consecutos professi sunt. Quare dicere non possumus, quanta Noster quoque huic profectioni debuerit commoda, quantamque illa non ad solam ingenii culturam atque eruditionem universam, sed etiam ad emendandas de religione sententias et excitandum veritatis studium, vim habuerit et efficaciam. Quid enim? Nonne etiam in Luthero iter, quod Romam fecerat, ad rectam totius Papismi, quem vocare liceat, cognitionem ac vituperationem imprimis mirum quantum contulisse constat? Nonne in Italia potissimum, ubi, quanto Papae propiores, tanto dissolutiores vixisse clerici dicuntur, cognosci poterat, quantus religionis factus esset abusus; quae esset Papae auctoritatis et sanctitatis vanitas; quam inania ejusdem et prorsus despicienda iussa; quantis ecclesiae malis laboraret, et quanta agenda essent, ut cum verae religionis doctrina, servitute abjecta, libertatem Germani, nobiles vulgusque, recuperarent?

Quorum omnium adspectus quantum Aquilae profuisset, sequens ipsius vitae historia satis demonstrat. Cum enim, patre mortuo, ex Italia redux in Helvetiam devertisset, ut cum aliorum, quos tum ibi floruisse legimus, Theologorum, tum potissimum *Erasmi Roterodami*, ut ferebat aetatis consuetudo, familiaritatem quaereret: tanto propter eruditionem ab omnibus studio exceptus, tantaque amoris, quo ipsum colerent, indicia adeptus, tanta bonorum omnium benevolentia gavissus est, ut etiam sacrum munus Bernae fungendum mox ipsi demandaretur. Quod nec quo anno traditum acceperit, nec quamdiu retinuerit certo constituere possumus. In hoc tamen, quotquot de ipsius vita supersunt monumenta, consentiunt, eum relicto munere patriciis quibusdam Augustanis (Honoldo caet.) adjutum in literarum universitatem Lipsiensem, post aliquot annos, esse profectum. Etenim hic

ista aetate virorum doctorum mos erat, ut duris sedis fixae vinculis, usque ad vitae fere dimidium, raro se obstringi paterentur, passimque vel docendi munere fungerentur, vel, quorum incluta doctrinae fama increbuerat, ab eorum ore hic illic studiosi penderent. Neque Aquilam profectione illa parum sibi consuluisse, non est cur dubitemus. Tanta enim Academiae Lipsiensis, *Georgi, principis Saxoniae*, munificentia, virorum eruditionis laude excellentissimorum facta fuerat accessio, ut vix ulli caeterarum cedere recte iudicaretur. Et grato Noster per omnem vitam animo temporis illius recordabatur, eorumque praedicabat de se bene merita, quibus auctoribus et actoribus in hanc fertilissimam literarum altricem fuisset deductus.

Quo tempore accidit, ut Franciscus de Sickingen, nobilissimus Germaniae eques, Wormatiam oppugnaret, Lotharingiam infestaret, Metenses laceggeret, Philippum, Hassiae Landgravium, perturbaret, tantoque tumultu regiones istas aliquamdiu peragraret, ut nemo tutus viveret, strenuumque caesareae auctoritatis auxilium requireretur. Apud quem Aquila, cum in universitate literarum Lipsiensis per aliquod tempus versatus fuisset, concionatoris militaris officia tum accepisse dicitur (1515), quibus ita per breve tempus functus est, ut in summa quidem periculorum frequentia, aerumnarumque multitudine maxima, intimam cum Sickingio familiaritatem contraheret et confirmaret, quae quam ei fuerit salutaris, posterioris vitae historia magis aperiet. Abhinc enim provida patronorum suorum amicorumque cura factum est, ut in oppido *Jenga*, haud procul Augustam, sacerdotium (1516), eodemque, praeter otium quietemque, tot quoque opes nancisceretur, ut tum demum prorsus sibi satisfacere secureque literis vacare posset. Atque hinc quidem nova in Aquilae vita aetas ordienda est. Ab eo enim inde tempore clarius apparet, qualis per hos paulo obscuriores annos vir factus esset, quantosque studia et peregrinationes ad felicissimum ipsius ingenium excolendum fructus reportavissent. Quam enim de Papismo clericorumque officiis haberet sententiam, qualemque de libertate christiana persuasionem animo concepisset, uno mox facto declaravit, quo tantum Episcopi Augustani in se conflavit odium, quantum rectioris cognitionis testimonium exhibuisse dicendus est. Matrimonium iniit cum matrona nobili, quam per viginti tres annos

fidelissimam ei vitae comitem fuisse legimus. Nec minus in munere administrando ita se gerebat, ut, cujus ipse necessitatem agnosceret, quamque multos optare cognovisset ecclesiae reformationem, expellendis, quantum liceret, superstitionis tenebris praepararet, nec quidquam omitteret, quo saluberrimum opus aut inchoari, aut sublevari posse arbitraretur. Quae cum ita sint, fieri non potuit, quin, ubi primum de Luthero, publice et audacter contra Papismi ineptias ac scelera disputante, comperisset, strenuum statim ejus se affectum profiteretur, summoque studio et ardore, quidquid illum et docere et optare audivisset, amplecteretur in suumque usum converteret. Tum enim summa, in ecclesiae vitia pravissimosque clericorum mores, invehit audacia, coenam sacram sub utraque fruentibus porrigere, sanctorum adorationem repudiare, missarum vanitatem declarare, et, quidquid superstitionis animadvertisset, acerrima severitate extinguere, veramque religionem revocare nitebatur. Quod uti saluberrimum susceperat, ita tristissimam luctus causam eidem exstitisse dolemus. Erat enim eo tempore *Christophorus de Stadion*, Episcopus Augustanus, vir doctus et veritatis alias amantissimus, qui, cum, conventu clericorum Dillingae habito, ad Lutheri scripta tollenda incitatus, erroneasque ejusdem sententias extirpare jussus esset, Aquilam quoque (1520), tanto audaciorem, quanto plura Lutheri scripta lectitasset, quantoque hunc ipsum sibi notiozem reddidisset, dira summarum miseriarum copia excruciauit. Cum enim, frustra aliquoties admonitus, in propaganda verae religionis doctrina perseverasset, vi Dillingam transportatus, carceri subteraneo crudeliter inclusus, tandemque propter fidei suae constantiam etiam capitis damnatus est. A quo periculo praesens divinae providentiae eum liberavit auxilium. Simulac enim de Aquilae miseriis in aula Caesarea compertum erat, Maria, Caroli V. soror, memor, ut crediderim, pristinae, qua gentem Aquilinam apud Caesares floruisse legimus, gratiae, atque intercedentibus Nostri amicis et fautoribus, ad Episcopum accessit miserique liberationem postulavit. Quae Nostro ita quidem contigit, ut munere ejectus, bonis omnibus relictis, terra excederet exilioque salutem quaereret.

Qua fuga quamquam permultis privatus erat vitae commodis, tamen nihil ferebat aegrius, quam librorum jacturam, quorum exquisitissimam sibi

tum

tum comparatam habuisse copiam saepissime questus est. Verum enim vero in hoc sapientissima cernitur divini numinis providentia, ut adversis virtutem casibus corroboret, constantiam confirmet atque atrocissimas fatorum comminationes, laetissima haud raro futurae felicitatis praefagia constituat. Ita qui Aquilam necaturi obtundere conarentur ac penitus extinguere Evangelii, quae nuper demum exsplenduerant, clarissima lumina, hoc prava effecerunt violentia, ut eo Noster loco collocaretur, quo cum ipse melius erudiri, tum etiam ad disseminandam religionis verae cognitionem, et propagandam sacrorum emendationem, multo majora atque illustriora conferre valeret (1520 fin.). Tum enim eorundem ei, qui etiam antea studiis ipsius ingeniique culturae curiose prospexerant, virorum honestissimorum, Honoldi, Linckii caet. auxiliis adjuto, quod diu optaverat, tandem aliquando contigit, ut Vitebergam, primum limpidissimumque doctrinae evangelicae fontem peteret, in eorumque veniret virorum notitiam, qui aequae exemplorum auctoritate prae lucebant, atque dictis, scriptisque operibus de christiana ecclesiae emendatione praeclare mereri perseverabant. Inter quos ita versabatur Aquila, ut, praeter caeteras reliquorum lectiones, Lutherum potissimum Psalmos interpretantem, Melanthonemque in epistolam ad Romanos scriptam commentantem diligenter audiret, sequenti-
que anno (1521) ab ordine philosophorum, artium liberalium magister rite proclamaretur. Quo facto cum et ipse de lingua hebraica, cujus in primis fuerat studiosus, scholas non sine gloria aperuisset, accidit, ut ad eundem, quem supra laudavimus, Franciscum de Sickingen aut revocaretur, aut urgente necessitate sponte reverteretur.

Fuit autem Sickingius vir talis, cui, praeter *Ulricum de Hutten*, aequales pauci, praestantior nemo inveniretur. Quanta enim vehementia invehebatur in eos, quos prava abusus potentia tyrannidem exercere noverat, tanta oppressos humanitate sublevabat, tanto timidos solatio erigebat, tanto, quicumque virtutem colerent, veritatem quaererent, meritisque excellerent, auxilio tuebatur. Apud hunc igitur Aquila, cum iisque viris commorabatur, quorum et summa eruditio et illustrissima merita sic inclaruerunt, ut meo certe praeconio prorsus non indigeant. Nam praeter Huttenium, acerrimum libertatis veritatisque defenforem, aliosque viros haud ignobiles, ade-

rant *Martinus Bucerus*, *Johannes Schwebelius*, *Oecolampadius* triumviri, suis quisque virtutibus clarissimi, quorum convictus et confortium quantum Aquilae profuerit, optime intelligent, quibus jucundissima doctorum hominum conversatione frui aliquando contigit. Et quam carus ac dilectus Sickingio fuerit Aquila, insignibus gens illa documentis etiam postea comprobavit; et, quantum etiam tum, scribendo et concionando, ad reformationis opus in istis regionibus feliciter aut inchoandum, aut stabiliendum contulerit, haud pauca sunt, quae satis testentur.

At enimvero, quo jucundior eorum fuerat convictus, tanto tristiore casu dissipati sunt (1523). Accidit enim nota Sickingianae gentis calamitas, qua plerisque suis arcibus captis dirutisque, Franciscus senex nimiae, qua Episcopum Trevirenses turbaverat, violentiae ad vitae finem poenas dedit. Tum igitur, summis exantlatis laboribus periculisque, Aquila tuto dimissus, Vitebergam rediturus *Isenacum* venit, ubi per aliquod tempus commoratus docere coepit, ita ut, quod elegans horum temporum scriptor annotavit, radii reformationis ex Saxonia in superiorem Germaniam emissi, tum quasi repercussi in Saxonica ditione effulgerent. At vero dolendum est, nec quamdiu in hac urbe vixerit, nec quae ipsius de religionis emendatione ibi fuerint merita, idoneis comprobari posse argumentis. Sunt enim, qui magnam reformationis in hac urbe partem ad ipsum pertinere censeant; sunt etiam, quod vix certo confirmari posse putem, qui eodem illum anno etiam Augustae versatum scripta pleraque edidisse contendunt. Hoc sine dubio tenendum est, Vitebergam reducem fuisse Nostrum ab anni sequentis (1524) initio, ibique tanto lubentius fuisse receptum, quo magis et ipse esset de ecclesia bene meritus, et quo majorem ei familiaritas Sickingii, cui etiam Lutherus fuerat amicissimus, gloriam commendationemque addidisset. Neque dubium est, repetitam ejus in urbe Viteberga commorationem cum ipsi, tum etiam rebus ecclesiasticis contigisse saluberrimam. Non solum enim hebraicam linguam ita publice docuisse dicitur, ut singularem doctrinae copia laudem consequeretur, sed etiam Luthero in vertendis V. T. libris consilio adfuisse, et concionatorem ad arcis ecclesiam Vitebergensis ab Electore constitutum, sacris orationibus bene meruisse famamque sibi comparasse ex omnibus, quae de

ipſius vita agunt, ſcriptis apparet. Quae fama quanta fuerit, hinc quoque colligi poſſe putaverim, quod poſt aliquot annos, eodem tempore (1527) a diverſis eum terris concionatorem et eccleſiae Paſtorem expetitur eſſe conſtat. Accidit enim ut et *Saalfeldanorum* et *Naffavienſis Comit*is legati paene una ad Lutherum accederent, qui de concionatore ad ipſos mittendo, de Aquila autem nominatim, cum eo agerent. Quo facto Noſter, etiamſi lubenter Comiti obſequutus in terris ejus amoeniſſimis ſacrorum emendationis ſemina diſperſiſſet, tamen, Luthero ſuaſore, eam praeferendam eſſe duxit civitatem, in qua prima reformationis lumina exſplenduiffent, eique parere principi maluit, qui, cum Luthero, totum opus ſaluberrimum eximio favore tueretur. Sic enim fore putabat, ut et Luthero, et reliquis, quorum familiaritatem nactus laetabatur, viris excellentibus maneret conjunctior, gratesque ei terrae dignas perſolveret, cui ſe quamplurima debere gratiſſimo ſemper animo recordabatur. Quare Saalfeldam proſectus eſt eo tempore, quo prima per Saxoniam eccleſiarum, quam appellant, viſitatio haberetur, et, cum munere concionatoris ex aliquo tempore fungi coepiſſet, dignus judicatus eſt, qui *Superintendentis* dignitate exornaretur (1528).

At qualis illa aetate religionis in urbe Saalfeldana fuerit conditio, quae ſuperſtitionis barbaries, quanta rerum, quae ad eccleſiam pertinerent, omnium peryerſitas, etſi, qui proprie deſcripſerint, haud inveniantur, tamen ex iis facile cognoscitur, quae de univerſo viſitationum illarum opere ſcripta nobis ſupereſſe gaudemus. In qua equidem quaefitione dijudicanda imprimis conſiderandam eſſe credo *clauſtrorum* omnis generis, quam ibi fuiſſe ſcimus, frequentiam monachorumque et monaſticarum multitudinem, quorum tanta fuit pertinacia, ut, cum fruſtra de relinquendis erroribus et emendando religionis cultu ſaepe admoniti fuiſſent, ad imperialia provocarent comitia, reformationis operi obefſe perfeverarent, multaeque etiam Aquilae noſtro diuturnaeque moleſtiae auctores permanerent. Sed acciderant etiam, quae Noſtri ſtudiis prodeſſent, ſalutaremque ipſius adjuvarent operam. Contigerat enim, ut eodem, quo Lutherus contra indulgentiarum ineptias diſputare, magisque in dies inclareſcere coeperat, tempore duo Vitebergae literarum cauſſa verſarentur Saalfeldani juvenes. Qui cum et ipſi, communi

veritatis cognoscendae cupidine excitati, Lutheri auditores facti fuissent, ex parentum voluntate, monachis fortasse instigantibus, domum revocati sunt. At enim vero haec est veritatis vis et efficacia, ut, qui semel eam imbiberint animi, nullis neque periculorum comminationibus, neque verborum lenociniis ab ea se deduci patiantur, summoque omnes opere ejusdem participes reddere studeant. Quare quamprimum domum reduces inclutas Lutheri theses apportavissent, et cum de dictis, tum de factis ejusdem multa narraissent, factum est, ut et adficientes quamplurimos nanciscerentur, et, propter eruditionem in Senatum cooptati, primi in urbe patria sacrorum emendatorum auctores existerent. Nec inanem eorum fuisse operam cum Aquilae studiorum felix successus docet, tum vel hinc suspicari quodammodo posse crediderim, quod *Schererus* quidam, Saalfeldanus, propter eximiam in emendatae religionis confessione constantiam, circa haec, quibus Noster Saalfeldam venerat, tempora, Salisburgi martyr interfectus esse fertur (1528).

Aquila vero, quanta muneris sui officiis cura satisfecerit, et quanta, quidquid ad ecclesiae salutem quidquam conferre vidisset, diligentia et quaesiverit, et adhibuerit, quantamque gloriam et pia civium institutione, et exempli auctoritate gravissima consecutus fuerit: tam summa civium, quae nunquam ei defuit, veneratio testatur, quam scriptorum, quorum infra censum agemus, frequentia egregie declarat. Videbat enim Aquila, tanto felicior fore reformationis successum, tantoque magis salutaria cujusvis doctoris christiani studia esse futura, quanto insigniora ejus fuissent de liberorum quoque institutione bene merita. Abstinebat igitur, ubi concionatoris partes agebat, vanis eorum declamationibus, qui, dum coelum captare docent, officiorum in hac terra persolvendorum christianos reddunt incurios; neque eorum sequebatur exempla, perversitate nequissima, qui viae, qua ad quietas virtutis sedes vitaeque integritatem perveniamus demonstrandae immemores, exclamationibus, conviciorum copia, comminationum grandine, muneri sanctissimo abunde praeclareque se satisfecisse opinantur. Verum hoc agebat, quod ecclesiae ministros negligere nefas est, ut et scholas melius ordinaret, praeceptoribus diligenter prospiceret, nec solum publicis orationibus audientium indigentiae atque ingenii mediocritati consuleret, sed, ut

bonos cives conformaret, futuramque ecclesiae salutem praepararet, certis singulorum dierum horis, etiam liberorum institutioni studiosissime vacaret. Quibus in rebus quam religiose versatus sit, et catechismi, quos duos edidit, glorioso esse possunt testimonio, et literae declarant, quibus, si quando dubius haereret, Lutheri consilium opemque sibi expetivisse apparet.

Interea Augustana habita sunt comitia (1530), ad quae, postquam Lutherum, qui cum Electore proficiscebatur, Saalfeldae in templo St. Johannis concionantem audivisset, Noster quoque sponte comes profectus est. Cujus itineris hoc ei fuit consilium, ut et amicos veteres fautoresque Augustanos inviseret, et, quemnam Protestantium causa finem habitura esset, utpote strenuus verae fidei defensor, praesens experiretur. Atque heic obiter notandum est, quam diversam illo tempore religionis conditionem, quam immutatam et sentiendi et agendi rationem in plerisque urbis Augustae civibus invenerit. Ita, quem multae miseriae auctorem Nostro existisse supra vidimus, Episcopus Augustanus adeo tum a vetere persuasione discesserat, ut non solum pristinae se vitae poenitere confiteretur, sed etiam palam pro rebus Lutheranorum verba faceret. Quare nova Aquilae virtus et in propaganda confirmandaque sacrorum emendatione studium hoc itinere incrementa cepit, quae qualia essent, secunda ecclesiarum visitatio, post aliquot annos habita (1533), luculenter aperuit. Tum enim contigisse videmus Aquilae, ut, quidquid antiquae superstitionis vanaeque fidei superesset, tolleretur, nec solum in urbe Saalfeldana priori Diacono alter adderetur, multaque alia emendarentur, sed etiam in universa dioecesi, inutilibus religionis doctoribus remotis magis idonei substituerentur, aliaque pleraque ita bene constituerentur, ut praesenti errorum labe malorumque materie sublata, religionis sanitati etiam in posterum prospiceretur. — At noluit rerum humanarum dominatrix fortuna, ut, quae bene instituta essent, perpetua gauderent felicitate, multisque periculis aerumnisque recens comparata et purgata fides corroboranda fuit, priusquam communi omnes perpetuaque pace perfruerentur. Etenim cum vix Lutheri obitus (1546) summo bonos omnes dolore implevisset, bellum exarsit de religionis diffidiis acerrimum, quod diu praevisum, parum praecautum, quanti luctus miseriarumque causa exstiterit,

nemo est qui sine horrore recordetur. Quod bellum quanto luctuosius etiam Aquilae fuit, tanto clariore luce ejus refulget constantia, tantoque majorem Noster firmissimae fidei injicit admirationem. Tantum enim aberat, ut quidquam committeret, quod Lutheri nomine esset indignum fidelissimoque veritatis studio adversaretur, ut nullo eum tempore, et scriptis et coram populo pro vera religione vehementius pugnasse, cives ad fidem concordiamque studiosius excitasse, captumque principem suum christiano solatio magis recreasse, erexisse, confirmasse videamus. Quid? quod, cum infamatus ille libellus, *Interim* dictus, promulgaretur, quo nemo sanus esset, qui ad pristinos errores Protestantes, reductum iri haud praevideret, in primis fuit Aquila, qui acerbissimis illum scriptis interpretaretur, diffamaret, condemnaret. Cujus acerbissimae causae praecipue dedisse *Agricolam*, *Islebium*, ipse Noster teste novimus. Agricola enim cum et ipse ex iis esset, quorum studiis libellus iste fuerat confectus, atque, ut externam scriptiunculae commendationem adjungeret, etiam Aquilam, *durum alioquin hominem et Stoicum*, sibi adfentiri, quondam esset gloriatus: tanta ille subito ira exarsit, tanta cum in Agricolae perfidiam, tum in libelli dolos convicia cumulatus, tanta etiam singularibus scriptis in libellum protervitate invectus est, ut Lutheri simillimum, Lutheranaeque severitatis imaginem praesentissimam agnosceres, talem igitur, qui ubi religionem defenderet, et pro veritate pugnaret, nullis perterrefieret periculis, nullis commoveretur sollicitudinibus. Quo facto etiam similem Lutheri fortunam expertus est. Cum enim acerrimis Imperator verbis edixisset, ne quis editum de religione librum ullo modo impugnaret, in tantam Caesaris ira de hac audacia excrevit exacerbationem, ut, etiam praemiis propositis, Aquilam aut vivum capi, aut occisum sibi afferri juberet. Quod ubi rescivit Senatus Saalfeldanus, ipsius saluti solícite prospiciens, clam eum Rudolphipolin transportatum in arce Catharinae, Henrici XXXVII Comitis viduae, per aliquod tempus delitescere curavit. Nec abnuít Aquila, cum non de sua tantum, sed de universae urbis salute agi cerneret. At Catharina, quamquam humanissimo Aquilam animo et suscepit, et adhuc fovere studuerat, timida tandem, ne, si in Caesaris odium incurreret, promissum ei auxilium amplius praestare nequiret, in securius illum domicilium

conduci, fratribusque suis, principibus Hennebergae, tuendum tradi consultius duxit. Qui ejus fratres, ut ipsi sacrorum emendationi maxime favebant, eandemque in suis quoque terris propagare inchoaverant, ita lubentissimo Aquilam, tam factorum injuria, quam virtutum copia sibi cognitum, animo receperunt. Ex quo tempore ille, Smalcaldiae versatus, haud minori, quam adhuc habuerat, religionis verae studio excellebat. Namque et de libello Interim, maxime ipsi peroso, scripta edidisse videtur, et alio scriptionum genere, popularium indoli accommodato, et sacris orationibus religioni cognoscendae aequae atque reipublicae consuluit, eaque re non solum civium amorem atque admirationem adeptus, sed etiam ex benevola principis voluntate in collegio cathedralis ecclesiae Pastor constitutus est. Quo munere functus cum strenue et gloriose multa perfecisset, nec collegarum caruit invidia, nec vero bonorum et principis sui benevolentia privatus est. Cujus rei testimonium luctus esse potest, quem, cum Smalcaldia Saalfeldam reverteretur, ipsum persecutum esse ipsius literis testibus non ignoramus.

Johannes Fridericus enim, dux Saxoniae, cum bello, quod de religionis dissidiis gestum erat, Mauricii, novi Electoris Saxoniae, aut prudentia, aut astutia finito, captivitate liberatus Vimariam reversus esset, statim curavit, ut, quem civem sibi fidelissimum cognovisset, Aquilae pristini Saalfeldae honores redderentur. Quos ille ita accepit (1552), ut, quo tristior fuisset discessus, tanto jucundiore gauderet reditu, tantoque impensius ipse, quidquid vel urbanarum vel paganarum ecclesiarum conditio, ac totius muneris sui ratio postularet, diligentissime efficere studeret. Quo facto per septem postremos annos ita vixit, ita parata externa quiete frui studuit, ut nullis, quae de religionis doctrina subtiliter constituenda gererentur, litibus se implicari passus, omnem in populo erudiendo atque ad salutem perducendo curam reponeret, eoque hoc effecit, quod gloriosissimum fuisse nemo diffitebitur, ut vir sanus, pietatis studiosus, pacis amantissimus haberetur, nec minori eruditionis gloria floreret. Quo facto cum ortis in literarum universitate Jenensi, cujus inaugurationem praesens concelebraverat, de religionis doctrina motibus, doctorum virorum confesso opus videretur perpetuo, qui rebus ecclesiasticis diligenter ordinatis in posterum prospicerent, eorum Aquila numero

adscriptus est, qui consiliariorum ecclesiasticorum nomine ejus rei causa publica tum auctoritate constituti sunt. Neque vero ejus dignitatis usum facere potuit. Mortuus est die XII Novembr. 1560, uxore superstite et filiis quatuor, qui parentis gloria haud indigni, cum et ipsi religionis doctores facti essent, illustrem Aquilini nominis memoriam doctrina, pietate. paternaque virtute egregie collustraverunt. —

Haec de externis Aquilae nostri fati differuimus; superest, ut, quo animo fuerit, quibus ingenii dotibus excelluerit, explicemus. Quod priusquam aggrediamur, paucis monendum est, in quali corpore tale ingenium habitavit. Erat autem corpore tanto, quod neque justam magnitudinem excederet, neque nimia humilitate animi severitatem obscuraret. Ita in eo erat habitudine temperata proceritas, ut ipse formae aspectus venerabilem animi naturam ostenderet; vultus nec nimium tetricus, nec admodum ferenus, ut hinc quoque mixtam comitate gravitatem cognoscere, quae per omnem ejus vitam esset conspicua. Ori infidebat suavitas, cui, dum loquebatur, vocis sonus ita respondebat, ut, vel ob hanc virtutem, maximam in audientium animos vim haberet. Talis nam forma erat, qualis cogitandi solertiam declarat, tanti oculi, ut ingenii igniculos, animi tranquillitatem, voluntatis constantiam intuenti proderent. In fronte severa habitabat gravitas, ea tamen, quae nec offenderet, nec timorem incuteret, sed cum veneratione animum perfunderet, tum certissima timidos fiducia recrearet.

Et, qualis corporis erat habitus, talis omnis vitae suae ratio apparerebat. Severus erat, utpote Lutheri discipulus, tantaque, quidquid vitiorum, malignitatis, sceleris animadvertisset, animi fortitudine atque audacia infectabatur, ut, quanti virtutem faceret, hoc exemplo declararet. Ita contra usurarios, quos adversus etiam Lutherus scripserat, sermones habuit acerrimos; ita, cum ad comitia Spirensia nobilium plurimi Electorem essent comitaturi, adeo non praetulit externam nobilitatem internae virtutis praestantiae, ut, literis ad nobilem de Dolzig, civitatis Saalfeldanae praefectum, datis, cum vitia iis strenua severitate exprobraret, tum ad pietatem, solum christianorum decus, exhortaretur. — Nec vero minus religiose in tractandis eorum animis versatum esse, qui vel erroribus decepti, et in vera fide non satis con-

firmati

firmati anxietate ac timore cruciarentur, vel de ipsius in munere sacro fungendo efficacia, verbis factisque dubium redderent Aquilam, praeclaro esse possunt indicio literae Lutheri responsoariae, quas ab initio Saalfeldani muneris ad eum missas legimus. Quibus literis hoc eum admonet Lutherus, ut neque subtilioribus de religione quaestionibus se irritari patiatur, nec, ubi voluntati studiisque suis effectus haud statim responderit, abjecta fiducia incassum animo perturbetur.

Quanta autem constantia fuerit, omnis ejus vita testatur; nulla eum pericula timidum reddere, nullum infortunium spem ei fiduciamque adimere, nulla violentia a veritatis professione detertere valebat. Cujus rei primum idque praeclarum specimen eo tempore edidit, quo concionatoris militaris munere apud Sickingios fungebatur. Cum enim in arcem Ebernburgam, dum obpugnabatur, globus ferreus vi tormentorum fuisset injectus, eumque baptizandum Aquilae apportassent milites, qui sic futurum dicerent, ut arcem expugnare hostes non possent: tanta id se facturum negavit constantia, ut neque praesentissimo mortis periculo ad nefas perpetrandum commoveretur. — Quid de fortitudine dicam, quam, dum in oppido Jenga viveret, magnis ausis comprobavit; quid de animi magnitudine, qua quidquid perpeti, quam, dolosis libelli *Interim* praeceptis, verae doctrinae, Augustana confessione expositae et constitutae, detrimentum afferri maluit? — At vero constantiam, ejusdem in munere gerendo prudentia aequabat. Nihil festinanter agebat, nihil vi poenisque extorquere, nil temere aut abolere, aut immutare cupiebat. Videbat enim in rebus divinis animum omnino esse considerandum, eamque emendationem fore firmissimam, quae non viri aliqujus auctoritate innixa, sed sensim effecta persuasionem profundas in animorum intimo recessu radices egisset. Raro commisit, ut cum collegis suis lites ageret, in quibus etsi humani quiddam nonnunquam ei accidisse infitias iri nequit, tamen ita earum abolere memoriam, ita benefactis et humanitate culpam compensare studebat, ut his ipsis nova semper pristinae amicitiae augmenta adderentur, firmaque amoris constantia compararetur. Testantur coorta inter ipsum et *Siegelium*, Diaconum, dissidia; confirmant literae, quae ad *Wolfartenium*, Schleusinganarum ecclesiarum Superintendentem,

datae, superfuat. — Praeterea summa munere suo fungebatur diligentia, ut, nullos reformidans labores, quidquid valeret, id in ecclesiae salutem sibi faciendum existimaret. Quare plurima et maxima ejus erant de schola Saalfeldana bene merita, cui non hoc solum prospiciebat, quod ad Melanthonis eam praecepta normamque emendabat, eodemque auctore Rectorem ei praeponerebat *Basilium Ungarum*, exquisitissimae doctrinae virum: sed hac quaque cura optime consuluit, quod e pristinis eam augustiis in desolatum Franciscanorum coenobium, ubi nunc quoque vegeta senectute gaudet, solemni pompa transtulit. Nec minori eum paganas quoque scholas studio fovisse, puellarumque christianae institutioni inserviisse, multa documenta comprobant. In harum enim potissimum usus, post editum a Luthero catechismum, libellum scripserat, tam doctrinae gravitate, quam sermonis facilitate commendatissimum, quem, testamenti loco liberis suis inscriptum, statis diebus in aede sacra puellis interpretari solebat. Quo libello nihil magis demonstrat, quam fuerit Aquila ad puerilem institutionem facitandam idoneus, ita et quaestiones et responsiones huic aetati accomodatae sunt, ita praeceptoris severitas paterna quadam affabilitate mollitur.

Jam, quo in amicos animo fuerit, quibus eos grati animi sensibus recoluerit, quos sibi beneficia praestitisse recordaretur, qua parentes, qua fratres, qua omnes bonos pietate amplexus fuerit, cum ipsius, tum aliorum ad ipsum datae literae suavissimum nobis testimonium exhibent. Magnum Aquila amicorum numerum et virtute sibi comparaverat, et factorum, qua huc illuc jactatum novimus, varietate nactus erat. Neque vero ullus exstitit, quem Luthero, Melanthoni, Linkio, Honoldo, Sickingio aliisque paucis praeferret, a quibus tanta amabatur amicitiae constantia, quantam virtuti soli et pietati contingere experientia confirmat. At vero inprimis magna laude, quo suum principem colebat, amor ferendus est. Quo non hoc solum consecutus erat, ut perpetua Electoris floreret benevolentia, ejusque, quod, quae supersunt, Electoris ad Nostrum literae testantur, jucundissima haud raro specimina acciperet: sed, cum captum eundem christiano per epistolas solatio recreasset, insigni principis laudatione exornaretur. Quae quidem Aquilae literae, ut summae erga principem pietatis specimina exhibent,

ita, quanta Nostri in religione constantia fuerit, quanta fides, quanta divini spes auxilii et fiducia, nil apertius declarat. Quid multa? omnibus, quae cum hominem quemque persolvere, humani generis natura postulat, tum verbi divini ministrum explere, sanctissimi muneris ratio flagitat, officiis tanta satisfecisse religione dicendus est, ut praeclarum, in quod christiana, cui praeesset, civitas intueretur, vivendi agendique exemplar communi omnium suffragio merito praedicaretur.

Et quanto integrior ejus vita fuit, quanto illustrior animi castitas, tanto excellentiore doctrinae laude floruit, tantoque majore literas tractavit studio, quibus rectiorem de religionis natura sentiendi rationem, omnemque sacrorum emendationem maxime et ortam esse, et conservandam, et vero propagandam arbitrabatur. Quare inprimis diligens erat scripturae sacrae lector scriptorumque Lutheri, in quibus hanc legendi rationem sequebatur, quae sola fructus refert uberrimos, ut calamum, quod dicimus, manu tenens legeret, lecta examinaret, illustraret, in succum et sanguinem converteret. Nec vulgarem ejus fuisse eruditionem multa argumenta afferunt. Quamvis enim litium, quas tum creberrimas de religione actas fuisse videmus, vix unquam se pateretur fieri participem, ideoque subtiliter de doctrinis disputandi opportunitate ultro plurimum careret: tamen, id neque propter doctrinae exilitatem, neque formidine factum esse, consentiens doctorum virorum testimonium ostendit, scriptorum ejus copia declarat, subtiles de V. T. interpretatione disquisitiones confirmant, opera Luthero in scripturarum versione praestita adseverat, atque ipsius denique Lutheri verba contestantur. Qui qualem praedicaverit Aquilam, cum alii narrant viri docti, tum haec testimonii, Aquilae nepoti ab Universitate literarum Jenensi, exhibiti verba demonstrant: „Magistrum Casparum Aquilam, beatae memoriae virum, Saalfeldensis olim ecclesiae Pastorem et vicinarum Superintendentem vigilantissimum, quem ob hebraicae linguae peritiam excellentem et summam diligentiam tanti fecit divus Lutherus, *ut Biblia, si amitterentur, ex ejus memoria restitui posse diceret*, celebrant superioris aetatis historiae, quod, cum post bellum germanicum Sphinx Augustana toti prope Germaniae obtruderetur, tacentibus reliquis primus ipse, et quidem solus

ab initio, non sine summo vitae et fortunarum periculo, monitum istud non oppugnavit tantum fortiter, sed etiam constanter expugnavit et confecerit“ caet. Orationis genere Aquila utebatur fervido, fidelissima ingenii ardoris animique mobilitatis interprete, ac tam sententiarum gravitate illustri, quam verborum pondere potentissimo. Magis placent quae vernacule, quam quae latine scripsit, etsi in utroque genere δεινότης illa elucet, summis oratoribus propria, qua tam vibrare mentes, quam delinire valebat, ut et hic Lutheri ingenio simillimum ac paene parem agnoscas. Par enim in utroque et veritatis amor, par, quo eam laudant, commendant, tuentur, impetus, par denique audacia, qua, quemcunque veritatis odorem, errorisque auctorem patronumque cognoverint, dira sententiarum verborumque acerbitate inculant, perstringunt atque confodiunt.

Haec quidem librorum copia testatur, quorum jam et nomina, et, quantum fieri potest, argumenta recensenda sunt. Primus, quem scimus, sic inscribitur: *Ein Sermon, darin zu allen evangelischen Predigern ein fröliche tröstliche Ermahnung ist, dafs sy das allergröfste Heilthum, das lebendig Wort Gottes, frölich und kek den dürftigen Seelen fürlegen, und sy von kainer Creatur schrecken lassen, fast nützlich aus den Propheten und Aposteln gezogen. Caspar Adler von Augsburg, Pfarrherr zu Jenga. Actorum 4. Et nunc domine respice in minas eorum, et da servis tuis cum fiducia verbum tuum. Col. 4. Bitten für uns, dafs uns Gott die Thür des Worts aufthue zu reden das Geheimnifs Christi caet. wie ich soll reden. Geben zu Ebernburg Samstag nach Trinitatis als das Schlofs den drey Fürsten (Ach Gott erbarm dich unser) überliefert ward. Anno MDXXIII. 4.* Scriptus est igitur hic libellus eo tempore, quum, Jenga expulsus, Francisci de Sickingen hospitio frueretur, atque eo die absolutus, quo tristissima patronus calamitate opprimeretur. Gaudet Aquila, quod in praefatione fatetur, tot jam reperiri verae religionis amatores, qui et doceant eam et tueantur, quorumque auxilio in rectam christiani viam reducantur. Neque hic unicus fuit libellus, quem in arce Ebernburga, ubi typographicam Sickingius officinam constituerat, exscribi curaret, etsi adhuc solus innotuit. Etenim qui sic inscriptus superest: „*Ein Sermon von*

der Schul Christi, darin ein yetlicher Leerjünger lernet, wo es fälet an dem Weg der Säligkeit, und wie wir noch gar nit evangelisch seind. Gepredigt zu Hemenhausen durch Herrn Caspar Adlern von Augsburg, Pfarrer zu Ihengen über das Evangelium Matthaei am 5. an S. Hilarii Tag an MDXXIII Jar. Johann. 13. dabey wird yedermann erkennen dafs ir meine Jünger seyt, so ir euch untereinander liebe habt. Lucae 14. So yemandt zu mir kombt und hasset nit seinen Vater, Mutter, Weyb, Kinder, Bruder, Schwester, auch darzu sein aigen Leben, der kan nit mein Jünger sein. . . . der nit absagt allen das er hat, kan nit mein Jünger seyn. Luc. 9. *Si quis vult post me venire abneget semet ipsum: et tollet crucem suam quotidie, et sequatur me.* — Ebernburgae compositus serius typis multiplicatus est, atque declarat Aquilam, cum apud Sickin- gium versaretur, in istis quoque regionibus religioni emendandae, uti supra diximus, operam navasse perpetuam. Inscriptus est liber Sigismundo Grimm, Augustano, artis Medicae doctori, atque editus die Bartholomaei a. 1523. 4. II plagul. Continet interpretationem orationis dominicae in monte habitae, vitaeque vere christianae proponit imaginem.

Sequuntur duo scripta a. 1533 edita, quorum alterum Psalmi 34 expo- sitionem, alterum de eleemosynis commentationem continet. Prioris index hic est: *Der vier und dreyssigst Psalm, ausgelegt durch Casparn Adler, Prediger zu Saalfeld. Gedruckt zu Wittenberg im XXXIII Jar durch Georgen Rauhe* (IX plagul. 4). (Repetita editio prodiit Norimbergae 1574). Dicaverat ex solemni more Senatui Saalfeldano, simul exhortatus, ut, quidquid in honorem dei hominumque salutem hoc libello contulisset, multos ille participes fieri curaret. Jam, ut unum saltem interpretandi ratio- nis exemplum proponam, quod, quam illa esset popularium ingeniis accom- modata, demonstret, pauca certe huc transcribere liceat. Ita ad vers. 7, allatis ex scriptura sacra plurimorum hominum exemplis, hoc modo pergit: „Denn lerne nur diss Stück fast wohl, dafs in solcher Noth nicht gilt stillschweigen, den Kopf haengen, sauer sehen, unbillig seyn und mur- ren, pochen oder schelten, sondern ernstlich über sich sehen, Mund, Au- gen, Hand und Herz zu Gott erheben, in anruffen, flehen, bitten und

schreyen so lange ohn Verzug, bis das wir Hülfe kriegen. Es gilt wahrlich aushalten, nicht zurück Gott aus den Händen fallen, es gilt warten, und verharren, und etwas bessers hoffen. Und ob du schon keine Hülfe fühltest oder äusserlich sehest, so höre wo es dir fehlet: du fürchtest deinen lieben Gott nicht ernstlich, du hältst ihn und sein theures werthes Wort allzugeringe, darum dir auch billig so gar geringe oder gar keine Hülfe widerfähret. Und lass dirs ein Wunder seyn, das du noch der gemeinen Güter, als Sonnen, Luft, Regen und anderer Wohlthaten geneusstest.“ Ad verl. 8 sic pergit: „*Wie würdest du einem Fürsten danken, so er dir geringen Menschen seinen besten Adel, und die fürnehmsten von der Ritterschaft zu Gleitsleuten zugebe, so du durch einen fährlichen Wald müsstest wandern. Warum bist du deinem frommen Gott, der dich alle Augenblick so geleitet und beschützt vor grausamlichen Seelenmördern nicht auch also dankbar? Der es doch so treulich mit dir meynet mit so mächtigen Schutzherren dich zu beschirmen, welche ohne Unterlass mit dir zu Felde liegen, und dir obsiegen helfen, ohne welchen Beystand, so sie Gott nicht zu dir sendete, du längst ermordet worden wärest an Leib und Seele.“* caet.

Altera commentatio, quam auctoritate Lutheri scripsit, et cum ejusdem praefatione Nostro gloriosa edidit, sic inscripta est: *Vom Almosengeben, ein Sermon M. Caspers Adler caet. mit D. Martin Luthers Vorrede. Wittenberg MDXXXIII (IX plag. 4).* Dedicata est Honoldo Patricio Augustano, cujus quanta de se essent merita, grato Noster per omnem vitam animo professus est. Meminit igitur, quidquid ipse ad ecclesiae salutem contulisset, id quidem hujus viri deberi munificentiae, cujus ope in Theologiae studio perseverare ipsi contigisset. Ipsa vero argumenti tractatio tot habet integerrimi animi specimina, tot, quibus ad liberalitatem christiano homine dignam, lectores alliceret blanditias, e pectore Christi amantissimo profectas, tantam severitatem persuasionis suavitate temperatam, ut vel hoc uno scripto immortalem meruisse gloriam praedicandus sit. Scribendi consilium his verbis aperit, quibus queritur: „*wie man vormals dem Pabstthum allzuwillig, aus Heucheley meistens, gewesen, den Stiftern und*

Klöstern vollauf Geld zu geben, dass man der Hölle möchte los werden, so sehr sey man nunmehr bey der wiederum erhaltenen reinen Lehre nachlässig seine Milde gegen Kirchen und Schulen sehen und verspüren zu lassen, und verfalle solchem nach bey dem vermeinten Glauben in eine allzugrosse Sicherheit, unter genugsamer Bezeugung mit Worten und Wercken, dass überall kein rechtschaffener Glaube bey ihnen zu finden sey, absonderlich aber liesse sich solches daher abnehmen, dass gar keine Wercke der Liebe mehr gegen den armen Nächsten ausgeübet würden.“ Textum, quem vocant, hujus commentationis elegerat ex Proverb. Salomonis cap. III. vs. 9 et 10: *Ehre den Herrn von deinem Gute caet.*

Sequentis anni 1534 initio, iterum salutatoriam edidit epistolam, sic inscriptam: *Ein Sendschreiben zum guten glückseligen Newen Jar. M. Caspar Aquila, Prediger zu Saalfeld. Wittenberg MDXXXIV* (2 plagul. 4.) in qua de versu Ev. Joh. c. III, 6. „*Also hat Gott die Welt geliebet*“ ita differit, ut neque satis intellectum esse hunc versum contendat, neque, nisi fide in merito Christi reposita, quemquam salutem adepturum esse confirmet. — At multo praeclarius duobus promeruit opusculis, quae cum scripta per aliquod tempus adhibuisset, tandem editione vulgavit. Prioris index hic est: *Eine chrisliche Erklärung des kleinen Katechismi mit schönen Exempeln und gewaltigen Sprüchen bestätigt. Gepredigt durch M. Casparum Aquilam, Pfarrherrn zu Saalfeld. MDXXXVIII, gedruckt zu Augsburg durch Johann Steyner* (VIII plagul. 8). Hunc quoque librum Honoldo sacrum esse voluit, ad quem de editionis consilio his verbis differit: „*Als ich nun gen Saalfeld zu einem Prediger beruffen ward, und fandte in unserer Kirchen, dass man am Sonntage drey Predig thät, wollte ich dem lieben Gottesdienst nichts abbreehen oder ändern, darum ich auch etliche Jar alle diese drey Predigten aus Mangel der Kirchendiener selbst must ausrichten, doch durch Vermögen göttlicher Kraft. Da es mir nun zuviel wolt werden, erwehlete ich aus der Schul die geschickteste, beredteste und fromme Schüler, und gab ihn all Sonntag ein Predig aussen zu lernen, und die nach der Metten oder Früh-Gebet dem Volk ordentlich fürzupredigen. Als ich aber merket, dass unser Volk fleissig und*

gern von ihren Kindern und Schülern solche Predigt höreten, und also herzlich annahmen, daß ihr viel diese Predig abschreiben ließen, und an andere Orte verschickten, daß es zuletzt dahin kam, daß aus so viel mannichen Abschreiben dieser Catechismus vielmals gefälscht ward, da ward ich erst um Gottes unseres Herrn Jesu Willen gebeten, von den Fremden und von den Unfern, daß ich soll diese Predig im Druck lassen ausgehen. Ich aber wehret allezeit, daß solches nit geschehen solt, es wäre Gott lob genug von unsern itzigen chrisflichen Vätern geschrieben. Da sie mir aber keine Ruhe ließen, und wolltens ja selbst in Druck ausgehen lassen, must ich geschehen lassen.“ Et sane dignus est liber, qui quam maxime celebraretur, ita et aetatis ingenio erat accomodatus, ita, quibus scriptus fuerat, eorum indoli atque indigentiae respondebat. De qua re ut liberum legentibus iudicium relinquam, integram ejus quamdam particulam huc transcribere juvat. Ad septimum igitur decalogi praeceptum, Lutheri verbis ex minori, quem Noster sequitur, catechismo praemissis, haec commentatus est: „Was heist stehlen? Antw. Stehlen heist nicht allein heimlich den Nechsten etwas nehmen, als Kisten brechen, Taschen räumen, sondern so man eines andern Guth mit Unrecht oder List zu sich bringt, darunter allerley Vortheil und Finantz begriffen wird mit Nachtheil des Nechsten Guth. Welche Diebe hencket man? A. Die Welt hencket alleine die öffentlichen Diebe, die bey der Nacht einbrechen; aber unser Gott will die heimliche Diebe selbst an den feurigen Galgen hencken. Wer sind diese Meucheldiebe? A. Unsegligh viel. 1) Die Hausdiebe, das untreu, faul Gefind, wenn sie untreulich und unfleißig dienen, ihrer Herren Guth unnützlich verthun, verwahrlosen und nicht für Schaden sie verhüten. Item so sie mehr Lohn fodern, denn sie verdienen können, lauffen zu unrechter Zeit aus dem Dienst, solche Hausdieb will Gott zeitlich wieder mit untreulichem Gefind straffen, und dort so sie nicht büßen ewig. Item die Kinder, so sie ihren Eltern etwas heimlich abtragen, als Brod, Fleisch, Geld, Korn caet. die also naschen, sind der Mörder Gefellen, wie Proverbiorum 28. 2) Böse Handwercker die ihr Arbeit nicht nach Nutz, sondern nach Schein

Schein aufs Kaufthum machen, die Leut übernehmen, die nicht getreulich seynd, so man ihnen etwas zu arbeiten giebt, reissen etwas davon, oder änderns, geben das für gut. Item faule Tagwercker, die da mehr fressen als Nutz schaffen. 3) Der hinlässig Bauersmann, so er untreulich das Feld bauet, und die ihre Früchte zu theuer geben, seynd Marcktdiebe, wissen nicht wie theuer sie ihre Früchte geben sollen. Item die gefälschte Butter, abgelassene Milch, stinckende Käse, faule Eyer für gute Waare verkauffen, diese werden alle von Gott gestrafft an ihrem Leibe und Viehe. 4) Die Stadtdiebe, Krämer, Kaufleute mit falscher Waare, unrechtem Gewicht, Ehlen, Maafs, den Armen wohlfeil abkaufen, ihnen ihre Waare vernichten, und hernach theuer genug geben, wie sie wollen. 5) Alle Stadtdiebe als die geitzigen Verkäufer, Wucherer, die das liebe Armuth schinden und schaben. Item alle Wein- und Bierschenken, die das liebe Getränke fälschen, alt und neu Wein aneinander mengen, die Neige und Hefe für gut hinschenken, zweyfach anschreiben, die seynd vor Gott auch Diebe und Mörder, und werden alle von Gott selbst gehenckt an einen durren Galgen, wie Jesaias am 5 stehet. 6) Die Obrigkeit so sie das Geschoss, Zins verprassen, verspielen oder mit Pracht verpanquetiren, und nicht an gemeinen Nutz als an Gemeine geben und fürwenden. 7) Alle Kirchendiener so sie um des Bauchs willen falsche Lehre predigen, sind die allerschädlichsten Seelendiebe. 8) Alle die geraubt, geliehen oder gefunden Guth bey ihnen behalten, oder falsche Erbe inne haben, durch unrechte Briefe oder Testamente. 9) Alle Geitzhälse, die den Armen nicht helfen mit ihrem Gut, lassen sie verderben und Noth leiden, solche unbarmhertzige Diebe will Gott am jüngsten Tage vor ihm in das tiefste höllische Feuer stossen. 10) Alle falsche Juristen, die eine böse Sache ums Geld willen gut machen. 11) Die Hausväter, so sie die Zucht, die Nahrung oder den Lohn ihrer frommen Gesinde entwenden, straffen sie nicht, lehren sie auch nichts. 12) Alle Felddiebe die das Obst meuchlich aus den Gärten stehlen. 13) Alle Leibdiebe, als Ehebrecher, die der Frauen ihren Leib entwenden. 14) Alle Gottesräuber, die da ihnen mehr

*Gutes oder Frömmigkeit zuschreiben, denn billig ist. 15) Alle After-
 rader, frevle Richter, will Gott alle selbst hencken, hie zeitlich,
 und dort ewig, denn St. Paulus sagt: Die Diebe werden das Reich Got-
 tes nicht ererben! Hierum hüte sich ein jeglicher vor
 gestohlen, gefunden oder unrecht Guth, denn das unrecht Guth ist ein bö-
 ser Rost, verzehrt all unser Guth mit, samt Leib und Seel, dafs es nie-
 mand zu Nutz kommt, es zersteubet und zerfleust, wie es ist herkommen,
 und bringt den ewigen Zorn Gottes wie Sct. Paulus sagt: Niemand greiff
 zu weit; es soll niemand seinen Bruder vervortheilen im Handel, denn
 Gott der Herr will solches alles rächen; wer aber gestohlen hat, der
 stehle hinfort nicht mehr sondern arbeite etwas redliches mit den Händen,
 auf dafs er etwas zu geben habe den Dürftigen. Solche milde fromme
 Leute, die sich begnügen lassen, und geben den Dürftigen von ihrem rech-
 ten Guth, die will Gott seegnen, hie zeitlich und dort ewig. Amen.“*
*Cujus libri rationem, naturam, et, qua prodiit, aetatem si consideraveris,
 haud ita multos, quos, eodem consilio scriptos, nostra memoria abunde edi-
 tos esse constat, aequales, meliores vix paucos credo dixeris. Idque non
 dubito, quin etiam de altero, cujus supra mentionem feci, confirmare au-
 deam. Qui hoc quidem nomine innotuit: Kurtze aber zu unserer Selig-
 keit hochnöthige Fragstücke der gantzen christlichen Lehre. Allen gottes-
 fürchtigen Kindern sehr nützlich zu wissen. Durch M. Casparum Aquila-
 lam, Pfarrherrn und Superintendenten zu Saalfeld gepredigt aufs aller-
 einfältigste und deutlichste caet. (2 $\frac{1}{2}$ plagul. 8). Qui liber quamquam anno
 1547 demum typis exscriptus est, tamen et antea compositus, et propter ip-
 sum argumenti genus priori subjungendus est. Consecratus est Dieterico a
 Brandenstein, breviorumque eorum, quae in priori uberius tractantur, mu-
 tatamque in plerisque expositionem continet, et ad minorem eandem Lutheri
 catechismum conformatam. Usus fuerat hoc libello Aquila per XX annos,
 antequam ederetur, eumque christianae liberorum institutioni consecraverat,
 quam in aede sacra quotidie continuare solebat. Cui consilio quam egregie
 responderit, supra jam paucis explicatum est. Repetitam Hillingerus editio-
 nem memoriae, quam inscripsit, Aquilinae adjecit, latinamque ejusdem, ni*

fallor, versionem nescio quis Erfurdiae 1555 evulgavit, sic inscriptam: *Casparis Aquilae breves christianae doctrinae quaestiones*. Atque hoc vix dubium videtur, quin ex postrema hujus libri parte desumptus sit, quem singularem aliquoties editum videmus libellum, hoc indice insignem: *Schöne christliche Fragstücke für die jungen Kindlein gestellet, so sie zum erstenmal das hochwürdige Sacrament des Leibes und Blutes Jesu Christi genießen wollen, durch Casparum Aquilam*. Unde breve fragmentum decerpere liceat, ut etiam de hoc libello judicandi copiam lectores quodammodo nanciscantur. Quaeritur igitur: *Wer empfahet denn solch Sacrament würdiglich?* Antw. *Wer diese drey nachfolgende Stück von Gott erlangt hat: zum ersten, dass er ernstlich Reu und Leyd über alle Sünde hat, und die mit Schmerzen beichtet und Gott bekennet, begehret auch vom Diener der Kirche eine Absolution an Gottes Statt. Joh. 20. Zum andern gläubet er, dass Jesus Christus ist Mensch worden, sein Blut vergossen, am Creutz gestorben zur Vergebung aller unserer Sünde, und habe uns seinen Leib und Blut zur Letze und Pfand gegeben, dass wirs sollen gläuben, er habe genug gethan für alle unsere Sünde. 1 Joh. 1, Röm. 8. Zum dritten dass wir auch das Leiden, Sterben und Auferstehung Christi also betrachten, dass wir geduldig mit Christo leiden und sterben wollen, auch um Christi willen allen Menschen gern verzeihen, und freundlich und brüderlich mit jedermann friedlich leben wollen. Amen. Matth. 6 u. 18. Was ist die Frucht, so man dis Sacrament recht brauchet?* Antw. *Dass wir wachsen und zunehmen, im Gottesdienst verharren, wider alle Welt toben, allein Christum, als den einigen Mitler und Versöhnung, loben, ihn bekennen unerschrocken, und für allen Dingen dankbar seyn. Er der liebe Gott greiffe uns an, wie es ihm selbst wohlgefället, so bitten wir, dass sein Name allezeit gelobet werde, Ps. 102 und sein Wille in uns geschehe, Amen. Zum andern dass wir wiederum ausfliessen und uns des Nächsten von Herzen annehmen, ihm rathen und helfen, wie uns Christus gethan hat. Wer sich nun in diesen hochnöthigen Früchten nicht wohl übet, der klage es nur ernstlich Gott, und bitte, dass ers anfahe recht zu thun, Amen.*

caet. caet. In quo utroque libello nescio quid magis collaudem, utrum doctrinarum delectum, an expositionis vim et facilitatem; ita utraque virtus conjuncta apparet, ita propria quadam excelleret praestantia.

Quarum supra mentionem fecimus epistolarum, quas consolatorias Noster capto principi miserat, altera, cum hujus responforia, hoc indice prodit: *Eine christliche Trostschrift an den Churfürsten zu Sachsen, Herzog Johann Friederichen caet. durch M. Casp. Aquilam, Super. zu Saalfeld, geschrieben. Und darauf Churfürstl. Gnaden Antwort, Ps. 119. Herr laß mir deine Gnade widerfahren, deine Hülfe nach deinem Wort; die Stolzen haben ihren Spott an mir, dennoch wiche ich nicht von deinem Gesetz. MDXLVII. Gedruckt zu Erfurdt bey Gervasius Stürmer. (1 plagul. 4.)*

Jam cum tristissima illa, devictis Protestantibus, tempora incidissent, quibus id ageret Caesar, ut, fidei norma omnibus praescripta, omnem christianorum libertatem plane tolleretur, quanta Noster constantia esset, supra dictum est. Quare, priusquam infamatus Interim libellus in vulgus ederetur, divinans quasi, quod postea vere accidisse novimus, librum edidit sic inscriptum: *Eyn sehr hochnöthige Ermanung an das kleine blöde christliche Heuflein, daß sie in diesem erschrecklichen und letzten Theil der Zeit Gottes ewig Wort frölich bekennen sollen, wider des Teuffels Finsterniß und Mord geprediget durch M. Casp. Aquilam, Pfarrherr zu Saalfeld. Ps. 119. Ich rede o Gott von deinen Zeugnißsen für Königen und scheue mich nicht. MDXLVIII. Erfurdt druckts Gervasius Stürmer (8 Plagul. 4.)*

Quo libro omnes cujusvis ordinis ac dignitatis homines nominatim alloquitur, et quibus quisque officiis ad fidei constantiam admoneatur, quanta eandem pericula maxime reddant necessariam, tanta sententiarum copia, tanto verborum pondere demonstrat, ut potentissime legentium animi commoveantur. Quo autem animo, qua fidei constantia librum scripserit, haec, quae ad fidem legimus, verba testantur: „Caspar Aquila sic toto corde sentit, docet, fatetur, laetatur semper in Christo, Amen.“

Praeterea eodem tempore 1548 *vigesimi Psalmi interpretationem* principi suo dedicavit, ut constantiam illius, multis infortuniis comprobata, so-

latio e Sacra Scriptura petito confirmaret. Primae vero, qua in ipsum *Interim* invehitur, commentationi, hunc praefixit indicem: *Wider den spöttischen und unverschämten Verleumder M. Islebium Agricolam, nötige Verantwortung und ernstliche Warnung wider das Interim. Apologia M. Casp. Aquilae, Bischoff zu Saalfeld. MDXLIIX (1½ plagul. 4). Quem libellum quo animi ardore scripserit, et literae docent, quas eodem tempore, de suo cum Agricola colloquio, ad Melanthonem dedit, et ipsius consideratio declarat. Etenim praemissis sacrae scripturae verbis Proverb. 4, 24: „Thue von dir den verkehrten Mund und laß das Lästermaul ferne von dir seyn“ et Psalmorum aliquot versibus, haec inter alia disputavit: „Wer Christum für seinen Erlöser will halten, der hüte sich bey Verlust seiner Seligkeit für diesen falschen Interim, und laß sich mit nicht verführen, daß es mit Gottes Wort beschmieret ist, fein und recht im Anfang leret; das ist das schöne Ketzelein, mit dem glatten Belglein, aber hernach hab acht auf die giftige scharfe Klawen, da es unverschamt leret lauter Menschentand, Abgötterey, falsche erdichte Gottesdienst, on nu wider Gottes Wort, daß sie die Gerechtigkeit die für Gott gilt gar nichts leren, nemen Christo sein Ehr, sein Verdienst, schreibens der Liebe und unsern Wercken, und der Heiligen Verdienst und Fürbitt zu. — Interim soll dir heißen Interitus Papatus, eine Verderbung der Schand-Papisten. Wer es aber annimmt und jm folgt, der wisse das es jm wird sein ein Interimo, das ist, der sich an seiner Seele mutwillig ermordet, so dem Interim glaubet. Wirst du es aber verwerffen, und als ein reißender Wolf verdammen und fliehen (wie ich Aquila thu, und getrost darwider predige, Blitz und Donner wider dieses Interim ausschütte) so bitt Gott das dich solche verreterische Bluthund, Schand-Spötter und Teuffelslügner (wie mir der Islebius ein abtrinnig Julianus gethan hat) nicht auf der Fleischbanck opfern und ermorden.“*

Duo circa idem tempus scripta prodire, eodem fere consilio edita, quorum auctorem fuerunt, qui, etsi idoneis carerent testimoniis, Aquilam fuisse arbitrarentur. Sunt vero haec: *Das Interim illuminiret und ausgestrichen mit seinen angebohrnen natürlichen Farben, von Augsburg einem*

guten Freunde zugeschickt, cum Scholiis marginalibus welche gar nicht zu verachten. Anno MDXLVIII (1 plagul.) atque: *Wider den schnöden Teuffel, der sich jetzt abermals in einen Engel des Lichts verkleidet hat, das ist wider das neue Interim, durch Carolum Azariam Gotsburgensem.* 1 Petr. V. *Seyd nüchtern und wachet, denn ewer Widersacher der Teuffel gehet umher wie ein brüllender Löwe, und suchet welchen er verschlinge, dem widerstehet fest im Glauben, caet. caet. MDXLIX. (III plagul.).* Occasionem huic posteriori certe scripto Interim Lipfienfe dederat, quod quas lites excitaverit satis notum est. — At vero aliquam partem ad Nostrum pertinere videmus eorum scriptorum, quae publica auctoritate quidem his nominibus evulgata sunt: *Der Prediger der Jüngern Herrn Joh. Friederichen Hertzogen zu Sachsen caet. Söhnen chrifl. Bedencken auf das Interim. Es. LIV. Aller Zeuge der wider dich zugerichtet wird, dem soll nicht gelingen, und alle Zunge so sich wider dich setzet, sollt du im Gericht verdammen, das ist das Erbe der Knechte des Herrn über das, dass ich sie gerecht mache spricht der Herr. MDXLVIII (2 $\frac{3}{4}$ plagul.).* Alterum brevi ante ipsius obitum tempore, quo ad sedandos motus, Flacii Strigelique litibus coortos, ordinandamque ecclesiam complures cum Aquila nostro ecclesiarum ministri consiliarios ecclesiasticorum nomine nondum convenissent, hoc indice prodiit: *Supplicatio quorundam Theologorum, qui post obitum Lutheri B. M. corruptelis et sectis, voce aut scriptis contradixerunt, pro libera, christiana et legitima Synodo ad illustrissimum principem D. D. Johannem Friedericum II, Ducem Saxoniae caet. ejusque fratres ac alios pios principes et Status Augustanam confessionem amplectentes. Anno MDLX (5 plagul. 4).*

At propie Nostro adscribendi sunt sequentes libri, quos partim exul, partim Saalfeldam redux evulgavit. *Ein nöthig und recht chriflich gut Gebeth, Gotteswort und seine Gnade, Trost, Hülfe und Stärcke zu erlangen, zu Ehren den Erbarn, Wohlweisen Herrn Johann Clemann, Burgemeister zu Schmalkalden durch Casparum Aquilam MDL — eodemque anno: Ein Sermon die da lehret einen rechten guten chriflichen Wandel zu führen in allerley Ständen aus 1 Petr. IV (5 plagul.).* Atque eodem, quo

Smalcaldiae versabatur tempore factum est, ut, cum temeraria multi in concionibus peccatorum taxandorum ratione uterentur, nomina singulorum proclamarent, perfringerent, eosque excommunicationis contumelia et punirent pro arbitrio, et liberarent, rem princeps ad Aquilam deferret, ejusque de hac perversitate consilia requireret. Qui tum hunc edidit librum: *Getreue Unterweisung vor die jungen Priester, wie sie sich in ihrem Amte mit Straffung der Sünden halten sollen*, qui, cum propter severitatis vehementiam a multis improbaretur, quo magis Principi satisfaceret, tanto tristicio Nostro invidiae odiique clericorum Hennebergenſium, acerbitati ejus iratorum, caussa exstitit. — Praeterea duorum, quos hoc tempore scripserit, librorum, Interim impugnantium, mentionem fieri videmus, sic inscriptorum: *Copey der schönen Vermahnung welche bey den Interimistischen Christen vor der Teufelischen gottlosen Opfermefs den armen einfältigen Volck in schönen Schein wird fürgelesen, inwendig aber im Grund ist eitel Gallen, Myrrhen, Aloe, Tod, Teufel und ewige Verdamniß, mit Honig vermischt caet. et: Tractat von dem neugebornen Abgott zu Babel*. — quorum auctorem Aquila propterea haud aperte se professus esse videtur, quoniam eo tempore scribebantur, quo apud Smalcaldenses latenti, publice contra Papismum disputare vix consultum videretur. — Incidit in idem tempus haec oratio: *Eine fröliche Trostpredigt für die geängstigten Gewissen, sie müthig und erquickt zu machen, aus dem Propheten Zephania (Cap. III) an die Hochgeborne Fürstin und Frauen, Frauen Katherinen Hertzogin zu Sachsen caet. M. Caspar Aquila. Gedruckt zu Magdeburg durch Michael Lotther. 1550 (5 plagul. 4).* Quo sermone tantum abest ab inani posterioris temporis consuetudine, qua ostentationis cupidissimi mirarum varietatem, ex patribus ecclesiasticis caet. haustam, orationibus quasi intruderent concionatores, ut sola sacra scriptura duce vera animis anxii solatia afferret, eorumque in rebus adversis fortitudinem corroboraret.

Postremo denique loco ejus libelli mentionem faciamus necesse est, quem Saalfeldam redux, quum suavissima Evangelii defensores pace gaudent, sic inscriptum edidit; *Ein gnadenreich und Gottseliges Neues Jahr von dem neugebohrnen Kindlein, unsern eynigen Mittler und Heiland,*

Jhesu Christo, über den tröstlichen Spruch Esaie: Uns ist ein Kind geboren, und über das alte christliche Lied, Ein Kindelein so löblich caet. allen Christen zum Trost aus göttlicher heiliger Schrift zusammengezogen, durch M. Casparum Aquilam, Pfarrherrn zu Saalfeld MDLVI. Nürnberg durch M. Joachim Heller (4 plagul. 4). Qui libellus etsi jam senescens Aquilae, tot per vitam miseris jactati, vestigia refert, tamen orationis sententiarumque suavitate aequae delinit animos, atque severitate argumenti incendit. Ubique vero pietatem illam videmus conspicuam, qua nihil est praeter Christum, quod amplecti, et quo salutem consequi et velit, et se posse confidat, talis ubique fides, quae diris corroborata miseris, omni labe carebat firmissimoque semper fundamento innitebatur!

Atque haec quidem sunt, quae de vita, ingenio meritisque Aquilae praedicare me seu voluisse, seu nunc certe potuisse confiteor. Quae si quis cuncta animo reputaverit, haud vereor ut eum et praeclare de sacrorum emendatione meritum, et dignum esse censeat, cujus memoriam grato hodierno die animo celebraremus. Quamquam enim etiam ab hoc viro humani nihil alienum fuisse videmus, tantis tamen vitia labemque superabat virtutibus, ut cum reliquis sacrorum emendationis auctoribus et actoribus merito, nec sine laude comparetur. In hoc enim neminem esse confido, qui mihi adversetur, ita quemque laude esse dignissimum, uti hanc maxime vita expresserit sententiam: hominem ad deum nulla re propius accedere, quam salutem hominibus dando! —

At vero unum superest cui satisfaciam, idque gravissimum pietatis officium, quod neque subterfugere pia voluntas patitur, neque rite explere virum mearum imbecillitatem et facundiae penuriam posse sentio. Summis enim laudibus extollenda est *Perillustis* quondam *L. B. de Lynker* munificentia; praedicanda *Supremi Sacrorum Confessus Vimariensis* et *Venerabilis Theologorum Jenensium Ordinis* maxima de me merita; gratias denique agenda *fautoribus patronisque* meis ultra titulos summe reverendis, quibus quanta debeam, quantis sim beneficiis obstrictus, nec digne laudare meae posse sentio orationis exilitatem, nec ulla unquam delebit oblivio memoriam. Faxit Deus O. M. ut et alma Salana avita nunquam non floreat gloria,

et

et qui eam opibus tuentur, doctrina exornant, gloriae magnitudine extollunt atque illustrant, prosperrima semper sorte gavisi, et suis, et patriae, et universae literarum civitati diutissime conserventur. Faxit Deus, ut et mihi iustas praeceptoribus aliquando gratias exsolvendi opportunitate frui, eamque virtutem consequi contingat, qua nec tanto videar beneficio indignus, patriae vero carissimae, quanto fert voluntas, emolumento esse possim!

A n n o t a t i o n e s.

Pag. 4. l. 19. *Aquila*. Ita germanicum nomen *Adler*, ex more aetatis, latine reddidit, quamquam in plerisque scriptis etiam hoc, eoque praecipue usus est.

P. 4. l. 20. *Natus caet.* Forsteri, Mylii, Seldii, Peutingeri ac caeterorum, qui Augusta oriundi, doctrinae copia, famaеque celebritate patriam urbem illustraverunt censum egit *Schlegelius* pag. 12 lqq.

P. 4. ib. *parentes*. Pater *Leonhardus Aquila*, Jctus nobilis et Patricius Augustanus, Syndici munere per multos annos functus, ex ea gente oriundus erat, quae insigni dignitate admodum diutissimeque floruisse praedicatur. Nec minori matrem gentis nobilitate excelluisse, multa *Schlegelius* (pag. 20.) habet, unde colligi posse putem. Haec quidem admodum adolescentulo Nostro mortua dicitur, pater a. 1509.

P. 4. l. 24. *filium*. Fratres Noster habebat quatuor, *Melchior*em, prope Spiraе apud Trisbacenses Pastorem, quem ita vulgo nuncupamus, *Leonhardum*, Friburgensis eccles. ministrum, *Balthasarum* denique et *M. Johannem*. Quos quo amore amplecteretur literae testantur, quibus nobilem de Dolzig, ad comitia Spirensia proficiscentem, de literis fratri natu maximo afferendis aggreditur. Cf. sis *Schlegelium* p. 295.

P. 5. l. 1. *Luscinii*. Videtur tamen *Schlegelius* (p. 33) hos ei fuisse praeceptores statuisse magis, quam certo novisse. At praeclare tum quoque de scholis suis meruisse Augustam eorum testantur nomina, quos hac fere aetate haud vulgarem in urbe patria eruditionem consecutos novimus.

P. 5. l. 4. *scholarum*. Plura hac de re differuit *Schwarzius* in: *Geschichte der Erziehung* caet. Tom. II. v. c. p. 189 lqq.

P. 5. l. 4. *typograph.* Etiam Augustae inde ab anno 1466 *Bomlerus* quidam arte typographica uti coeperat. Cf. sis *Schlegel.* p. 43 lqq.

P. 5. l. 25. *commigr.* *Sagittarius* (p. 553.) neque de hac, neque de caeteris peregrinationibus quidquam habet, praeterquam quod eum (a. 1514) Lipsiam sese contulisse, ibique Lutheri scriptis legendis magnam postea operam impendisse narrat. Idem post-

hac demum concionatoris militaris munere apud Sickingium functum, eoque relicto, in oppido quodam (Ihenga) procul Augustam, ecclesiae ministri dignitatem accepisse tradidit. Admodum haec dubia sunt, ut, nisi chronologiae ratione habita, vix accurate exputaveris. At vero liber manuscriptus, quo *Schlegelius* usus est, expressis verbis ita habet: „A. 1502 commigravit in exilium, primum venit Ulmam, inde in Italiam.“ Quod factum est, ut alius liber manuscriptus exhibet: „nachdem er seine fundamenta pietatis, linguarum et artium zu Augsburg gelegt.“ At literarum causa haec ab eo, ex more aetatis, suscepta fuisse itinera, haec ejusdem Msc. verba declarant: „Zuvor aber ehe er nach Leipzig gereiset, hat er peregriniret, und ist den Schulen hin und wieder nachgezogen“ caet.

P. 5. l. 28. *Belgium*. Neque enim obsunt huic sententiae, quae de vita sua hic illic ipse narrat Aquila. Ita v. c. in libro sic inscripto: „*Höchnötige Ermahnung an das kleine Christenheuflein*. Schlegel p. 338. Unde vero hoc equidem colligendum esse puto, hanc in Belgium Galliamque profectionem tum factam esse, cum primo Noster apud Sickingium verfaretur.

P. 6. l. 27. *munus*. Vix dubium videtur Aquilam eorum potissimum opera huic muneri fuisse admotum, qui, pro sua quisque parte, in sacris Helvetiorum emendandis laborare tum inceperant, in quorumque notitiam, propter idem forte studium venisse, Schlegelius quoque habet, quae confirmant. Idem haud dubiis demonstravit argumentis, Aquilam a. 1509 jam versatum esse in Helvetia, quamquam nec ubi, nec qua causa tum ibi commoratus sit, satis accurate expiscari posse videtur. In hoc tamen Schlegelio vix assentiendum esse putaverim, quod eum eodem, quo Lipsiam profectum dicit, anno munus Bernae demum accepisse narrat; ut potius non ita multo post ipsius apud Helvetios adventum hac eum dignitate ornatum, eaque de causa diutius ibi remansisse arbitrer.

P. 7. l. ult. *Matrona*. Quae fuerit, quo praeter *Margarethae* nomine appellata, omnino non reperitur. Narrant autem nullos Aquilae, praeter Malachiam, paullo post extinctum, ex ea fuisse liberos.

P. 8. l. 17. *Lutheri*. Nec enim dubium videtur, quin, ubi primum Lutherus Augustam ad Cajetanum reus profectus esset, aut ipse viderit eum, aut, qui eum vidissent, ab iis accuratorem de eo acceperit notitiam.

P. 8. l. 24. *damnatus est*. Ipse Noster in explicatione dicti Johannei (c. III. v. 16) ita de hac sua crudelissima sorte questus est: „O du Teutschland wehe, wehe, wehe dir, mit allen Papisten, Schwärmern, Ketzern, Wiedertäufern, und allen rohen, sichern, stoltzen Geistern, die solches edel Gottes Lichts Wort nicht allein verachten, sondern vertreibens als Ketzerey, ermorden unschuldige Gottesbeckenner und Prediger, wie ich auch solche Angst, Haß und Verfolgung und Plackerey wohl im Thurm zu Dillingen versu-

chet sub a. 1522 [peccatum pro 1521] um des lieben Gottes Worts willen das ich predigte,
Schlegel p. 80.

P. 9. l. 12. *Viteberg.* Errorem huic narrationi subesse suspicatur *Sagittarius* (p. 555) propterea, quod Sickingianam calamitatem anno 1523 accidisse constet, cujus reitestem *Seckendorfium* laudat l. 1. sect. 52 pag. 211 ita narrantem: „Ex partibus Rheni, post cladem Sickingii dissipatis, quos ille fovebat, Evangelii praeconibus, Caspar Aquila, Augustanus, Isenacum venit, ibique docere coepit.“ At fugisse videtur *Sagittarium*, duplicem fuisse Nostri tum apud Sickingios, tum in urbe Viteberga commorationem, quae utraque ne confundatur cavendum est. Etenim tum demum, cum Magistri honoribus ornatus lectiones instituisset apud Vitebergenses, ad Sickingium reversus, atque usque ad ejus perniciem cum eo commoratus est. *Liebenium* vero anachronismi culpam tenere nullus dubito, ubi per idem tempus in terris Hennebergicis reformationis initia ab Aquila facta esse perhibet, quod postea quodammodo accidisse infra videbimus.

P. 9. l. 17. *Luther.* Quo Lutherus in eum animo fuerit, quae inter utrumque familiaritas, etiam literae testantur, quas sic vulgo Lutherus finire solebat: „Vale mi Aquila cum tua Priscilla!“ aut: „Vale et saluta matrem Prophetarum.“ Noster enim biblica liberis suis nomina imponere solebat, ab iis scriptoribus repetita, quorum, cum nascerentur, libros vel legeret, vel interpretaretur.

P. 10. l. 5. *document.* Ita v. c. accidit, ut, cum, Aquila ex Smalcaldensi exilio reduce, comitia Saalfeldae quondam haberentur, ad eaque legatum misissent Sickingii, Francisci filii quos ipsos olim instituerat Noster, viginti florenos aureos, grati animi documentum Aquilae mitterent, ejusque filium aliquem educandum sibi tradi vellent.

P. 10. l. 8. *testentur.* Et scripta Ebernburgae impressa innotuerunt, et una certe oratio in ista regione habita, quam supra laudavimus (pag. 20) et quae typis exscripta est eo tempore, cum a Sickingio redux, vel Isenaci, vel Augustae, vel etiam Vitebergae versaretur.

P. 10. l. 15. *scriptor.* Seckendorf. Historia Lutheranismi Lib. I Sect. 57. §. CLIII. 108.

P. 10. l. 17. *quamdiu.* At vero non adeo breve tempus Isenaci commoratum fuisse Nostri ex *Henrici Schwobellii* verbis consequi videtur, quae apud *Schlegelium* (p. 133) ita legimus: „Ex aedibus itaque tuis avitis (Sickingium Francisci nepotem alloquitur), nempe arce Landstein, quam tu adhuc possides, prodierunt viri docti et pii, qui Evangelium ad vicinos et alios propagarunt. Bucerus scilicet, qui Argentoratum, Caspar Aquila, qui Isenacum in Thuringia, et parens meus, qui Bipontum concesserunt, Christoque ecclesias instituerunt, quod factum est a. 1523 [ita lege].“ Atque: „Casparus vero Aquila Isenaci puram Evangelii doctrinam incorrupte tradidit et praeconio suo amplificavit.“ Quae quidem, una cum aliis narrationibus, diutius Aquilam ibi fuisse ver-

latum significant. At nihil de hac re certo constitui posse etiam Seckendorfius ostendit Lib. I. Sect. 57. §. CLII. Addit. III.

P. 10. l. 21 *Augustae*. Quamquam haud absolum videtur eo Nostrum consilio Augustam hoc tempore esse profectum, ut, quibus ad studia prosequenda opus esset, auxilia sibi denuo compararet: tamen non equidem video, quo tandem tempore eo sese contulerit. Haud dubio enim Isenacum venit a Sickingio, indeque Vitebergam progressus est, unde vix crediderim eum ad Augustanos protectionem instituisse. Nec obstant, si qua sunt, de quibus equidem non constare puto, ejus scripta, Augustae tum edita, ut quae etiam absente Aquila ibidem exscribi potuisse admonitione prorsus non eget.

P. 10. l. penult. *constitut.* Narrat et comprobare studet *Schlegelius* p. 156. De opera autem Luthero in vertendis bibliis navata infra pluribus agemus.

P. 11. l. 14. *Saalf. prof.* Sagittarius (p. 555) annum laudat 1529, quo Aquila ad Saalfeldanos profectus putandus sit. At quamquam dubio caret Superintendentis honores Nostrum circa hoc tempus fuisse delatos: tamen concionatoris munere ante eum functum fuisse vel exinde collegerim, quod Pastorem quidem, quem vocant, qui adhuc fuisset, propter ignorantiam Diaconi nomine Aquilae tum subjectum, Nostrumque in pastoris (primarii) dignitatem evectum (non autem tum demum Saalfeldam evocatum) fuisse certo compertum habemus (cf. Sagittarius p. 450). Accedit quod, cum catechismum minorem typis exscribendum curaret (1547), eodem se *ultra viginti annos* usum fuisse in praefatione memorat. Praeterea Sagittarius in iis, quae ad Chronici finem de schola Saalfeldana differuit, eidem accedit sententiae, quae a. 1527 Aquilam Saalfeldam venisse statuit. Neque Schlegelio deerant, quibus haec sententia, (Davidis Aquilae, filii, testimonio, p. 166,) confirmaretur. Confirmat etiam Caesaris, Aquilae successoris, auctoritas, de quo infra sermo erit. Denique vero etiam ex his *Seckendorffii* verbis, de anno 1528 differentis (Lib. II. Sect. 13. §. XXXVI), certo sequi videtur: „Saalfeldiae Casparo Aquilae concionatori, pastoris (qui *Superintendentes* appellari coeperant), officium demandatum fuit, reducto ad Diaconi locum Pastore indocto“ (*Joh. Blankio*, uti suspicatur *Schlegelius* p. 192.)

P. 11. l. 23. *claustrorum*. Omnium maxime initio Benedictini fratres pertinaces fuisse videntur, donec rusticorum tumultu perterrefacti, una cum Abbate fuga salutem quaesivissent. Franciscanos vero etiam post primam ecclesiarum visitationem doctrinae vitaeque pristinae fuisse tenacissimos praeter *Sagittarium* (p. 450.) *Planckius S. V.* (Gesch. des protest. Lehrbegr. L. 6. p. 403.) auctor est. Seckendorfius (Lib. II. Sect. 13. §. XXXVI. addit. I) ita hac de re verba fecit: „Franciscani illius urbis (Saalfeldae) frustra moniti sunt, ut ab erroribus suis desisterent, provocabant enim ad comitia imperii, aliaque causabantur: neque tamen molestia illis exhibita est, sed deo commendati sunt, ut Visitatores annotarunt.“

P. 11. l. 4 deult. operam. Aliam praeterea *Sagittarius* cum *Liebenio* narrationem exhibet, qua, quam proclives ad sacrorum emendationem recipiendam etiam ante Lutherum Saalfeldani cives facti fuissent, quodammodo apparet. Cum enim hoc solitum esset, ut certo quodam anni die Sanctorum reliquiae, veniae peccatorum tribuendae causa, populo publice, é cancello, extra aedem sacram etiam nunc superstite, ostenderentur, factum esse a. 1516 narrant, ut monachus, cui id officii forte esset demandatum, munere suo functus, ad finem orationis in hanc sententiam verba faceret: „Quod si neque reliquiae Sanctorum, neque traditiones ecclesiae ad comparandam salutem aeternam suffecerint, tamen propter ipsa Christi merita nos eam esse consecuturos, utpote qui nostrum omnium peccatorum poenas dederit, patrique coelesti sufficientem praestiterit satisfactionem.“ Quibus verbis multos irritos factos de romanae doctrinae veritate dubitare coepisse perhibent.

P. 12. l. 10. *existerent*. Neque de nominibus eorum, neque de iis fatis constat, quaecunque sacrorum emendationis causa suscepunt. In hoc utrumque Msc. consentire video, factum esse eorum opera, ut, Papae placitis relictis, publice privatimque multi Evangelicam doctrinam amplecterentur, rusticorumque tumultu, quem mox exortum scimus, Saalfeldani cives prudenter abstinerent.

P. 12. l. 14. *fertur*. Pro vero narrat *Sylvester Lieben*; dubitat *Sagittarius* (p. 449), quamquam certi quidquam hac de re statui vix posse videtur. At vero *Schereri* gentem Saalfeldanam fuisse, ex alia, quam *Sagittarius* (p. 541) habet narratione colligi licet. Etenim questum narrat Magistratum de *Jacobo Scherero* quodam, qui, ipso quidem incio, Diaconi provinciam apud Schleusingenses sibi demandari curasset. Idem etiam inter Scholae praeceptores *Schererum* quemdam recensuit (p. 583).

P. 12. l. penult. *ordinaret*. Factum est Aquilae potissimum auctoritate, quod etiam in meritis ipsius recensendum est, ut nova Scholae domicilia pararentur. Cum enim, juxta S. Johannis aedem, in his olim aedibus collocata esset, quae nunc fatititando cerivisiae coquendae operi inserviunt, a. 1534 in desolatum Franciscanorum coenobium solemniter pompa traducta est. Nec vanam in rei Scholasticae emendatione Aquilae fuisse operam. haud pauca sunt, quae doceant, quamvis multa, quae ad hanc rem illustrandam factura fuissent testimonia, temporum injuria nobis erepta esse nullus dubitem. Ita quidem *Sebastianus Roeder*, Saalfeldanus, cum, Licentiati honores Vitebergae jam adeptus, Doctoris dignitatem aspiraret, ad idque consilium commodius exsequendum Magistratus Saalf. opem literis sibi expeteret, his Saalfeldam laudibus extulit, quibus adeo doctos ecclesiae scholaeque patriae viros praesse gloriaretur, qualibus ne Vitebergenses quidem gauderent (*Sagitt. p. 538*). Et plures ex eo inde tempore, hic illic, munerum honoribus gravissimorum ornati sunt, qui Scholae Saalfeldanae nomen ingenio doctrinaque illustrarent. Ita v. c. *Kaufmann*

cūdam a. 1561 concionatoris aulici honores apud Comitem de Mansfeld traditos legimus (*Sagittar.* p. 572) qui etiam libro de usurariis Islebiae 1565 edito innotuit.

P. 13. l. 8. *audivisset.* Seckendorf. (Lib. II. Sect. 21. §. XLVI) ubi urbes recenset, in quibus, dum iter faceret, Lutherus concionatus esse dicitur, Saalfeldae nullam fecit mentionem. At his verbis narrat *Lieben* in *Saalfeldogr.* „Anno Christi 1530 die Mercurii, septimana proxima ante Paschale festum reverendus dominus Doctor. M. Lutherus Saalfeldiae in templo S. Johannis concionem habuit publicam, caet.“

P. 13. l. 17. *faceret.* Redeunti, ante comitiorum finem, Aquilae literas ad Lutherum perferendas tradidit Melanthon, in quibus ita scripsit: „Caetera narrabit Casparus Aquila, qui redit. Honorifice hic tractatus est et ab amicis, et ab Episcopo Augustano. — Hodie in Senatu principum nihil diffimulans legit (Episcopus) tuam *παράκλησιν*. Constantissime propugnat nos, sed quantum proficiat non video.“ cf. *sis* de hoc Episcopo Seckendorf. Lib. II. Sect. 23. §. LVIII.

P. 13. l. 22. *addideretur.* De anno non constat. Annum 1557 *Sagittarius* cum *Liebenio* laudat. Nomen Diacono illi *Schutzlach* fuisse putavit *Sagittar.* p. 463.

P. 13. l. 26. *prospiceretur.* Factum est etiam post eam visitationem instigante Aquila, ut, incolarum numero magis magisque aucto, cum locus circa aedem Johannis haud sufficeret, novus, in quo mortui sepelirentur, ager eligeretur. At multa opus erat Aquilae eloquentia, ut, abiecta superstitione, in hoc novum mortuorum domicilium cives se traduci paterentur. — Ac circa idem tempus accidit (1539) ut, mortua conjuge, novum Aquila cum honesta virgine Saalfeldana matrimonium iniret. Nomen ei erat *Scholasticae* (nat. a. 1507 d. 15 Febr. denat. d. 5 Octobr. 1577), pater *Laurentius Kühn* (nat. Schlaiziae d. 10 Aug. a. 1496, denat. Halae a. 1519) vir de civitate Saalfeldana optime meritis, ejusque praefectus (*Amtschröffer*). — Praeterea vix dubium videtur Aquilae nostri operam, in sacrorum emendatione conspicuam, hoc quoque haud ita parva incrementa cepisse, quod vicino gauderet D. *Casparo Trillero*, Grabensium Pastore, qui et ipse inter primos emendatae fidei concionatores, in hac regione viventes, inprimis magna laude floreret. Mortuus est paullo post extinctum Aquilam a. 1561.

P. 14. l. 2. *Aquilae fuit.* Ad quod bellum gerendum cum sumtus maximi faciendi essent, nec, quae iussae essent pecuniae, Magistratus Saalfeldanus statim expendere posset, *Aquila* quoque in paucis fuit, qui ex suis opibus, quantum possent, libenter suppeditarent. *Sagitt.* p. 438.

P. 14. l. 13. *Agricola enim,* cum Augusta domum reverteretur, de libello isto valde gloriatus, haec M. *Casp. Glacio*, Superintendenti Orlamündano dixisse narratur: „Aquila, qui alioquin Stoicus est, et homo durus, Interim omnino approbat,

et cum eodem optime est contentus.“ *Strigelius* autem his cum ad scribendum verbis excitasse legitur: „Accipe tuum *aquilinum* calamum et scribe contra *Interim*.“ *Sagittar.* p. 520.

P. 14. l. 23. *impugnaret.* Fuerunt qui Aquilam primum contra *Interim* scripsisse opinarentur, cuius opinionis vanitatem, additis, quae ad hanc rem faciunt, adnotationibus pluribus, optime demonstravit *Bieckius* p. 65. sqq. libelli: *Das dreyfache Interim caet.* Largam scommatorum, quibus *Interim* perstringi solebat copiam idem habet p. 119 sqq.

P. 14. l. 28. *curavit.* *Sagittarius* vero (p. 563) hoc Aquilae exilium inde ab anno 1547, quo Saalfeldam venerit Carolus V Imperator, durasse refert. At (sequenti pagina 569) ipse de illius fugae initio ac diuturnitate dubius fuisse apparet. Quam dubitationem haec tollit animadversio, quam nescio ubi legerim, at legi certe, Aquilam etiam ad Caesaris adventum, per aliquot dies, ante hoc longius exilium, Rudolphi poli latuisse. Praeterea obiter notandum est Rudolphipolitanos, Henrico comite auctore, jam ex anno 1533 sacrorum emendationem recepisse. Rem narrat *Seckendorf.* Lib. III. Sect. 7. §. XXV. addit. III.

P. 15. l. 5. *versatus.* Quando Smalcaldiam venerit, quamdiu omne exilium duraverit, certo constituere non possumus; nec difficultate caret quaestio, de exilio Aquilae tam diuturno. At vero anno 1550 Aquilam Smalcaldiae vere degnisse, haec verba, Lutheranorum operum, quae Noster possidebat, tertio Tomo inscripta perhibent: „Sum M. Casp. Aquilae, Pastoris in Collegio Cathedralis ecclesiae Smalcaldens. 1550, 12 Januar.“ Testantur etiam annotationes, capitum singulorum finibus passim appositae, exilium illud finitum fuisse anno 1555, durasse a. 1552. Quod autem *Sagittarius* (p. 522) Aquilam, antequam Smalcaldiam peteret, apud Comitem de Mansfeld vixisse tradit, adeo caret certis argumentis, ut hanc opinionem vanam declarare nullus dubitem. At vero *Caesar*, Superintendens Saalfeldanus, Aquilae successor, libri, cuius nomen est: *Corpus doctrinae christianae*, jussu Jog. Guilielmi Duc. Sux. confecti, initio haec verba adscripsit: „Super. et Pastor fuit Aquila primus post papatum anno Christi 1527. Vixit usque ad annum Christi 1560. Semper in hoc loco permanfit, nisi quod tempore *interim* oportuit ipsum delitescere ad tempus, et in comitatum Hennebergensem se contulit. Sed reversus est Saalveldiam compositis Theologicis controversiis et successit *Basilius*“ (Ungarus).

P. 15. l. 18. *reversus esset.* Johannes Friedericus quo amore, quibus laetitiae significationibus etiam a civibus Saalfeldanis exceptus fuerit *Sagitt.* p. 520 sqq. narrat.

P. 15. l. 24. *ita vixit.* Nescio an etiam hoc laudi vertere debeamus Aquilae, quod, dum Saalfeldae versaretur, plures exstitisse viros videmus, pios, deque rebus

ecclesiasticis optime meritos. In his quidem praecipue laudandus est *Jacobus Koelz*, urbis consul, cujus, a. 1556 mortui, nulla unquam delebit oblivio memoriam. Adeo multa ejus sunt *legata*, quae vocantur, scholae, ecclesiae, universae civitati sacra, ut in primis Saalfeldanae urbis *ἐπεγέραις* principem vere locum obtineat. Plura de eo habet *Sagittarius* p. 542 sqq.

P. 16. l. 3. *Mortuus est*. Qua animi tranquillitate ex hac vita decesserit *Aquila*, etiam ultima ejus verba testantur. Moriturus enim, cum spiritu quodam, quem appellant medici, in ipsum exsperfo, aliquoties in vitam quasi revocatus fuisset, ita postremo, qui aderant, versu Virgiliano allocutus est:

„Claudite nunc rivos pueri, sat prata biberunt.“

P. 16. l. 3. *quatuor*. Ex priori uxore nullos *Aquilam* liberos suscepisse, supra annotatum est. At posterior ejus conjux, praeter filiolum paullo post mortuam, quatuor ei peperit filios: *Davidem* primo Rectorem, tum Superintendentem Saalfeldanum, *Hoseam* Camsdorfinorum, *Zachariam* Blankenburgensium, *Johannem* Obernitzensium Pastorem, quem vocare solemus.

P. 16. l. penult. *exhortaretur*. Literas istas, optimae voluntatis testes luculentissimos laudavit atque ex parte descripsit Seckendorfius L. III. §. CXIII.

P. 17. l. 4. *legimus*. Leguntur apud *Schlegel*. p. 202 sqq.

P. 17. l. 10. *valebat*. Atqui vero hanc ipsam causam crediderim fuisse ejus severitatis, qua, ad Lutheri exemplum, vix conciliari animum pateretur iis, quos verae religionis doctrinae adversari cognovisset. Hinc illae contra *Thomam Naogeorgum* machinationes, vix laudabiles, hinc illa in *Siegelium*, Diaconum, odia, quae Lutheri, Zwinglianos impugnantis simillimum, ostendunt.

P. 17. l. 12. *fungebatur*. *Sagittarius* quidem (p. 554) ei hanc rem tempori adscribere mavult, quo, ab Episcopo Augustano, propter liberiores docendi vivendique rationem, in judicium vocatus, pertinaciae poenas dare condemnatus fuerat. Equidem tamen istiusmodi poenam viris militaribus magis, quam Episcopo convenire crediderim, vulgaremque *Liebenii Schlegelique* sententiam retinendam arbitror.

P. 17. l. 23. *cupiebat*. Quod tamen de posteriore ejus vita intelligendum est. Adeo enim antea fervido animo fuerat, ut hoc ipso ardore calamitatis, qua Ihengae opprimebatur, auctor existeret. Neque etiam ab initio muneris Saalfeldani illius deferuisse ingenium, ipsius Lutheri, alioquin fervidissimi, verba declarant, quae ita habent: „Mi *Aquila* moderatissime agas cum illis, donec mitioribus ingeniis imbuantur.“ *Sagittarius* p. 357.

P. 17. l. penult. *Diaconum*. Primo de ipsa religionis doctrina lites inter utrumque ortae videntur, tum autem tristiores de redditibus, quos accidentales vocamus. Quae ut in posterum praestingerentur, novus a Visitatoribus ordo constitutus est,

est, quem in dispartendis redditibus istis ecclesiae ministri scholaeque doctores sequerentur. *Sagittarius* p. 465 et 565.

P. 17. l. ult. *Wolfartenium*. Diffidii causam libellus dederat Aquilae sic inscriptus: *Getreue Unterweisung für die jungen Priester, wie sie sich in ihrem Amte mit Straffung der Sünden halten sollen*. *Landavimus* p. 31.

P. 18. l. 9. *transtulit*. Primus Scholae Rector fuisse dicitur *Siegelius*, qui Diaconi munere deinde functus est. Miror *Sagittarium* p. 461., ubi Rectorum deinceps nomina recenset, *Ungarum* ommisisse, cujus ipse laudes p. 590 et in appendice, quae de Schola egit, summopere extulit. Natus erat Torgaviae 1523, eruditus Zwickaviae, studiisque vacaverat Vitebergae ab anno 1540 usque ad 1545, quo Magistri honoribus ornatus, a Melanthe commendatus, Saalfeldam Rector abiit. A. 1549, Aquila auctore, primum Diaconus, tum Superintendens Schleusingae factus, posthac in Aquilae locum Saalfeldae successit. Postea Strigelii affecta in exilium actus, Saalfeldae recuperatis honoribus a. 1575. mortuus est.

P. 18. l. 24. *Linckio* cum amicissimus ante fuisset, altero matrimonio inito, propinquus quoque factus est. De qua re, ut etiam latine scribendi, quo Noster usus est, genus ostendam, ejus ad Linckium epistolam huc transcribere juvat: „Immortales Deo meo per Jesum Christum gratias ago, quod Te venerabilem et pium senem, sacri Evangelii ministrum, et mihi longe omnium carissimum Patronum, audio mihi et familiae, ex parte uxoris meae, esse affinem. Et ut certior hac de re sis, meus iste carissimus affinis Johannes Kühn de hisce rebus te certionem reddet. Tua enim honestissima conjux est mihi affinis, imo amici vel patru Magistri Fues soror. Quare te rogo, ut me non solum ut veterem amicum colas, ob jucunda olim colloquia apud Dominum *Joh. Honoldum*, pia memoriae, sed, quia nunc arctiori affinitatis vinculo constricti sumus, flagrantiori mutua nos prosequemur benevolentia. Nihil autem vehementius a Te desiderare possum, nisi ut tuis ardentissimis votis apud Christum pro me intercedas, ut suae ecclesiae bene et constanter praeesse valeamus in Christi gloriam et ecclesiae salutem, Amen. Rescribe, si quid habes. Apud nos nihil plane boni, nisi quod terra undique bellico tumultu concutitur, et gliscit cruenta manu gladios strictos ferere mutuo. Deus, pacis autor, avertat et nos protegat ab hoc pestilente Marte. Bene vale. Datae Saalfeld secunda post Joan. Baptist. 1542.“ Jam ut appareat qualis Nostro cum Luthero amicitia fuerit, unam hujus apponamus liceat epistolam, eo scriptam tempore, cum a Protestantium principibus comitia Saalfeldae celebrarentur. Quae quidem ita habet: „Etsi tu dignus es, mi Caspar Aquila! cui quam longissimas scriberem literas, tamen multitudo scribendarum literarum et aliarum rerum non finit satisfieri dignitati tuae. Proinde boni consules et animum meum pro opere accipies. Vicem tamen mearum literarum, si voles ac potes, facile im-

plebit virorum istorum literas has ferentium copia, quia tibi abunde referent, quae apud nos sunt et aguntur; et nosti, quod dignissimi sunt, non solum fide, sed omni et honore et amore. Tu vide, ut pro me Dominum ores, ne deferat me in dentibus Satanae. Salutat te Jonas noster, Ketha mea et omnes nostri. In Christo quam optime vale. Wittenbergae, Dominica Laetare Anno 1529."

P. 19. l. 16. *converteret*. Demonstrat Tomus tertius operum Lutheri in bibliotheca Scholae Saalf. asservatus, ad cuius marginem plurimae adnotationes, etiam hebraicarum literarum doctrinae testes scriptae sunt.

P. 19. l. 19. *careret*. Neque tamen omnino litibus abstinuisse Aquilam vel *Nao-georgi* exemplum testatur. In quo ei fere accidit, quod in Luthero quodammodo taxari solet, ut nimia quadam in eos severitate inveheretur, quos ab ea, quam ipse veram arbitraretur, sententia alienos vidisset. Subtilius de hac Aquilae lite exposuit Seckendorffius Lib. III. Sect. 37. §. CXXXVII. cf. sis supr.

P. 19. l. 22. *disquisitiones*. Exemplum exhibet etiam epistola quaedam ad Linckium missa, quam habet Schlegel. p. 277 sqq.

P. 19. l. 26. *demonstrant*. Quae testimonio illo contineantur, quomodo ab aliis passim repetita fuerint, videre licet apud Schlegelium p. 149 sqq.

P. 20. l. 3. *caet.* Etiam *Liebenii* verba hic repetere juvat: „Et quia Aquila ebraeae linguae longe fuit peritissimus, Lutherum in vertendis sacrosanctis Bibliis haud parum adjuvit, imo si quid dubii forte vel difficultatis in reddenda commode aliqua germanica phrasi, vel vocabulo obortum fuit, adeo ut quandoque invicem dissentirent interpretes, hoc invento Aquila ut plurimum dissentientes conciliavit animos. Arcessivit enim vel Mechanicum, vel agricolam, vel alium quemdam istius rei artificem vel peritum, ac diligenter ab iis fuit expiscatus, quomodo hoc vel illud commodissime in sua appellaret lingua, cujus quoque dictum ut plurimum postea secuti sunt interpretes.“ Eandem narrationem etiam in aliis se legisse libris manuscriptis Schlegelius testatur p. 148 sqq.

P. 22. l. penult. *consilium*. Adjuvarat fortasse hujus libri scribendi consilium etiam indignatio de violentia, qua in bona ecclesiastica principes eo tempore passim grassari inceperant, cujus rei exemplum his verbis affert *Liebenius*: „Cum comes (de Mansfeld) Albertus monasterium (Benedictinorum) plenarie jam possideret, et eodem, ut et reddituum annuorum obventionem non tam uteretur, quam plane abuteretur, ut a sacrarum rerum profanatione atque ablatione non abstineret, — — multorum Theologorum reprehensionem passim incurrebat. Inter caeteros vero *Caspar Aquila* verbis ac scriptis acerrime in eum invehebatur, allegans res esse sacras, ac bona ecclesiastica, divinis a devota antiquitate deputata cultibus, quae sine crimine sacrilegii, vel poenae divinae metu profanari atque auferri nullo modo possent, — — seque

monere fideliter, ut aut ablata restituat, aut alibi recompenſet. Quibus objurgationibus antedictus comes eo fuit compulſus, ut certam quamdam pecuniae ſummam hunc ipſum in finem Senatui traderet, et tali fundatione pia ſupra dicta damna eccleſiaſtica refarciret et quodammodo recompenſaret.“ Rem eandem narrat *Sagittar.* p. 443 ſqq. De praefatione Lutheri ita loquitur Seckendorſius (Lib. III. Sect. 7. §. XXIV): „— — vehementer praefatus eſt in tractatum *Casparis Aquilae* Paſtoris Saalfeldeniſis, de eleemoſynis, — ubi non ſolum in hoſtes Evangelii externos, ſed et internos, qui bonorum eccleſiaſticorum ſpoliis inhiabant, acerrime invehitur.“

P. 26. l. 15. *Cujus libri.* Aquila uti docendo, ita his ſcribendis imitatus eſſe videtur ejusmodi doctoris exemplum, qualem ſic Lutherus deſcribit: „als einen Körperprediger, der gar nicht ſchwätztg und hereinbricht, als ſey er voller Kunſt, ſondern ſich vielmehr ſtellet, als könne er nichts, und zwar der ſich nicht bloß ſo ſtellet, ſondern der auch würcklich ſo von ſich hält, als wiſſe er nichts, und dieſes in einer ſolchen Einfalt und Demuth, die nicht aus einer groben Unwiſſenheit, ſondern vielmehr aus einer beſondern Gnade Gottes herkommt.“ cf. Sermon. V. poſt. Epiphan.

P. 28. l. 17. *librum.* Latine eundem prodiſſe libellum videmus hoc indice praefixo: „Adhortatio ad conſtantiam chriſtianam in calamitatibus anno 1548.“ niſi latine teutonicum illum ita appellari putaveris.

P. 29. l. 1. *Primae.* Verum ex epiſtola Aquilae ad Melanthonem de Iſlebi calumniis miſſa, aliisque Noſtri paſſim dictis apparet, etiam ante hos libros publice editos Aquilam valde contra *Interim* pugnare. Quae enim ipſa cauſſa fuit, cur de eo triumphum egiſſe Agricola tantopere geſtaret.

P. 29. l. 6. *literae.* Schlegel p. 412 ſqq.

P. 30. l. 11. *Der Prediger.* Examinatur hoc libello, quae *Interim* libri doctrinae cum ſacra ſcriptura conſentiant, approbarique debeant; quae eidem repugnantes refutandae ſint. Auctores habuit praecipuos Nicolaum ab Amsdorf, Juſtum Menium noſtrumque Aquilam. cf. *Schlegel.* p. 410. Iterum edidit hunc libellum *Bieckius* in: *Dreifach.* *Interim* caet. p. 102 ſqq.

P. 31. l. 16. *Tractat.* Ad hujus autem finem literas: C. A. S. Aquilam noſtrum Saalfeldanum indicare vix dubitandum eſſe credo, cum et ſcribendi genus eundem auctorem prodere videatur.

P. 31. l. 20. *oratio.* Simili neſcio quo conſilio hunc quoque libellum ab Aquila editum putaveris, cujus talem *Sagittarius* propoſuit indicem (p. 571.): *Troſtgebethe* Coburg 1550. 8. quas, eaſdem credo, latino nomine laudavit *Schlegelius* p. 455.: *Conſolatoriae preces.* —

A D D I T A M E N T A.

Cum, finita typothetarum cura, spatium aliquod vacuum superesset, neque tempus nunc quidem suppeteret ad ordinanda ea, quae de fatiis factisque Aquilae adhuc obiter conscripserim, non inutile visum est literas quasdam adjicere, quarum vel supra mentionem fecimus, vel eorum interesse arbitraremur, si qui forte Nostrum diligere inceperint. Primo igitur loco Johannis Friderici, Electoris Saxoniae, duas transcribere liceat epistolas, quibus, quam vere supra de hujus erga Nostrum clementia differuerimus satis appareat. Altera ad Reinholdum, quaestorem Saalf. data, ita habet: „Von Gottes Gnaden Johann Friedrich, Herzog zu Sachsen und Churfürst caet. lieber getreuer! Wir begehren ihr wollet dem würdigen, unserm lieben, andächtigen Eren Casparn Aquila, Prediger zu Saalfeld von unsern wegen vier Eymern heuriges erwachsenen Mostes und ein Erfurter Malter Korn von des Stifts zu Saalfeld erwachsenen und zugehörigen Früchten dießmals aus Gnaden zukommen lassen caet. Weimar MDXXXIV.“ Altera, ad Aquilam ipsum scripta, haec est: „Von Gottes Gnaden, Johann Fridrich caet. Unsern Gruss zuvor Erwürdiger, lieber, andächtiger. Wir haben euer Schreiben, darinnen Ihr uns mit etzlichen aus der heiligen Schrift Historien und Exempeln um itziger unser Beschwerde getröstet habt, empfangen und seines Inhalts gelesen. Da Ihr uns nun in Ewren und der Kirchen Gebet so vleissig nennet (wie Ihr dann zu thun schuldig), das vermercken wir von euch und unsern frommen Unterthanen gnediglich, habt uns auch mit solchen eweren Trostbrief zu Gefallen gethan. Dann das wir in soleher unser Beschwerde one Anfechtung nit seyn, habt Ihr leicht zu erachten. Aber von Gottes gnediger Verleihung wissen wir uns mit seinen göttlichen Verheissungen und Zusagen mit solchen und dergleichen Historien zu trösten. Dann bey Gott, wie David im LXII Psalm spricht, ist unser Heil, unser Ehre, der Fels unser Stärke und Zuversicht und Hoffnung, der auch allein mächtig ist. — Begeren aber gnediglich, Ihr wollet in Ewer und den andern Kirchen ewer bevohlenen Superattendenz mit dem Gebet vor uns mit allem getreuen Vleiss zu bitten anhalten, darum geschichet unser gefelliche Meynung, und wolltens euch, dem wir in Gnaden geneigt seyn, hinwieder nit bergen. Datum Augsburg, Donnerstags den 18. Augusti 1547.“

De occasione hujus epistolae scribendae supra dictum est. Lepidissimi autem argumenti epistola Aquilae ipsius ex eo tempore superest, quo secundum matrimonium erat initurus. Ita enim ad sponsam verba facit: „Gottes Gnade in Christo Jesu mit uns in Friede frölich, Amen! Erbare, tugendreiche, herzlichste Jungfrau Scholastica, nachdem unser barmherziger Gott und himmlischer Vater von Ewigkeit euch mir zu einem

heiligen, getreuen und häußlichen Ehegemahl hat bescheret: so soll mir sein göttlicher Wille auch lieb seyn. Zu gewissen wahren Zeichen verahre ich hiemit Euere Liebe mit einem güldenen Ring, mit Vertröstung unser beyder Glaub, Lieb und Treu soll gut, rund und ewig beständig bleiben und also ehrlich scheinen wie dieser Rubin thut. Weiter gebe ich euch eine Venetische Crone mit dem Creutze, das uns der liebe Jesus die rechte standhaftige Krafft und Stärke verleihe, das wir in aller Geduld, sein heilig Creutzlein, so er uns etwas Trübsal zuschickt, möchten tragen und seine Hülfe mit Beten und Seufzen erwarten. Denn wir wollen des heiligen St. Paulus Spruch nicht weglegen, so er saget: Alle, Alle (sc. ich und ihr auch) die da wollen gottselig leben, müssen; müssen Verfolgung leiden: aber selig die auf den Herrn Christum sehen und trauen, er wird sie sein von allem Unfall erretten, Amen. Caspar Aquila.“ Annotationum aginen claudat ea Nostri epistola, quam ira exacerbatisimus, de suo cum Agricola colloquio, et ad Melanthonem, et ad Zieglerum, Lipsiensem, sui defendendi causa, atque ardoris sui optimum testem, scripsit: „Was soll ich sagen von dem Grund-Schalck Islebio? Er hat mich zu Saalfeld mit schönen, subtilen, glatten Worten zu ihm gefordert durch seinen Sohn: er wolle mir optima bona nova sagen. Darauf bin ich bewegt, gedacht, er würde mir ansagen nostri illustrissimi Electoris seu Principis liberationem; quid dicam? omnia contraria audiui. Er saget, das Interim wäre das beste Werk zu der Einigkeit im gantzen Reiche und Vergleichnis der Religion per totam Europam; der Pabst wäre nun reformiret; der Kayser wäre gut Lutherisch. Darauf ich, Aquila, antwortete, das mir das Interim nicht kan gefallen; im Anfange zeucht es den Schaaf-Peltz an; hernach den grimmigen Wolf mit ihrem Mess-Opfer, Blasphemi, Canone, Heiligen anruffen, der Papisten Sacramenten, Oeles, Confirmation, Chrismate, Seel-Messen, Verdienst der Heiligen, de summo Episcopo und andern Teuffels-Wercken. Sagt Islebius: dis sind Adiaphora, wer es nicht leiden kan, mag es unterlassen, ist doch niemand dazu gezwungen; item: Es hats Osiander Noricus und die gantze Stadt und Gemeine angenommen, was wilt du dich, Aquila, dawider sperren? Antwortet Aquila, quid mihi de Noricis? Etiam si angelus de coelo aliud euangelium sonaret, praeterquam quod Aquila nunc 30 Annis docuit Dei summi clementia, anathema sit. Laudo Magistrum Philippum Melanthonem, qui modeste tradidit suam animi significationem, quid de Interim sentiat. Respondit Islebius: Was Philippus, Polyphemo ronzior! er schreibt lauter Lügen in seinem Buche vom Bedenken, pfui dich, es ist kein Wort da wahr, das sie sich nicht schämen. Aquila subiicit: Last uns unsere Praeceptores nicht schänden, sondern hoch ehren, M. Philippus Melanthon wirds wohl verantworten. Darauf saget Islebius: ich will Philippum zu mir fordern, und ihm orthotomos den Text sagen; ja, das Land muß zu Pulver und Scheitern gehen, wo man sich sperren wird wider das Interim; es ist summa conciliatio. Aquila spricht, bona verba quaeso, ist das fructus

des Interim, vastatio regnorum? es wäre besser, es wäre nie gebohren. Auf das zeigt Islebius mir, Aquila, viel excerpta lutherana ex Galatis, wir solten dem Luther nachfolgen, der schreibt: si articulus iustificationis concederetur, pedes osculabimur papae, et omnes traditiones obseruabimus, modo liberae fiant conscientiae. Respondet Aquila: So last uns Christum recht predigen, und an eure Ceremonien ungebunden seyn, und nöthigt uns nicht dazu, sicut papa; so wollen wir denn Christum auch frölich verkündigen, und conscientias nicht aggrauiren mit euren traditionibus: quid palea ad triticum? quid Belial ad Christum? quid lux ad tenebras? ponam inimicitias inter semen mulieris: das wird bleiben, und euer Interim wirds nicht ausrichten; nec Christus conatus est concordiam instituere inter Phariseos et pusillum gregem. Damit gab ich Islebio valet et cognitionem filii Dei. Daraus hat Islebius hoch gerühmet gegen seinen Chur-Fürsten, den Marggrafen: O gnädigster Fürst, ich habe ein köstlich Werck angerichtet; den hohen Aquilam, der aufs Höchste wider das Interim war, hab ich gewonnen. cact

*M. Joh. Casparis Aquilae poster. *)*

1. <i>M. David Aquila</i> nat. d. 27. Octbr. 1540. denatus a. 1614. 1568 Rector Scholae Saalf. 1572 Rector Schol. Ilmenav. 1573 Diacon. eccles. Saalf. 1594 Superint. eccl. Saalf. Uxor prior Margaretha, Valerii Diac. vidua; tres ex ea liberi mox denati. Uxor posterior Susanna e gente Meissenia, ex qua genuit hos liberos:	2. <i>Hoseas Aquila</i> nat. d. 9. Febr. 1543. denat. 1597. uxorem habuit Annam e gente Wagner. ex qua habuit duos filios duasque filias ipso vivo mortuas. Pastor fuit Camisdorfii procul Saalfeldam.	3. <i>Zacharias Aquila</i> nat. d. 1544. Pastor Camisdorf., deinde Blanckenburgensis. <i>Thomas Adler</i> nat. 1569. denat. 1621. Pastor. Ellbogenfis, in Bohemia. <i>Zacharias Adler</i> nat. 1600. Pastor. Schoeneck. <i>Carol. Christ. Adler</i> nat. 1635. Pastor. Brambacensis. <i>Georg. Christ.</i> nat. 1674. Pastor. Brandenburgicus.	4. <i>Johannes Aquila</i> nat. d. 24. Aug. 1547. denat 1628. Pastor postremo Obernicensis. Uxor Margar. Rentsch. <i>Georg Fr. Schol.</i> Cahlenf. Baccalaur. ac tres filiae. <i>Johann Friedericus</i> Cantor Schalkavienf. 1656. creatus, praetereum 4 filii, 4 filiae.
1. <i>Susannam, M. Joh. Heumanni</i>, Neuen-dorf. tum Grabenf. eccles. Pastor. postremoque Superint. Saalfeld. uxorem. <i>Davides Heumann</i>, Archidiacon. Saalf.	2. <i>Elisabetham Nic. Bernhardi</i> officin. monetar. inspectoris uxorem.	3. <i>Mariam, Hassii</i>, quae storis Saalf. uxorem.	4. <i>Dorotheam Erasmi Hofmanni</i>, Wellen-dorff. Past. uxorem.
1. <i>Johann. Heumann</i> Diacon. Altstad.	2. <i>Chr. Heumann</i> Diac. Lobenstein.	3. <i>Magd. Dorothea, Rosenthalii</i>, concionatoris aulici in arce Friedenstein uxorem. <i>Gottfried Rosenth.</i> Pastor et Adjunct. apud Friederichrodensf. in Ducatu Gothano.	4. <i>Samuel Heumann</i> Diac. Saalf.
1. <i>Joh. Samuel</i> Diac. Altstad.	2. <i>Christoph. Aug.</i> Dr. Theol. et Prof. p. o. in universit. litt. Gottingenf.		

*) Nomina recensui eorum, de quibus et certo quidquam adhuc compertum esset, et verba fieri haud indignum videretur. Singulorum fata, quatenus innotuerunt, haud enumeravi omnium, ne maxime memorabilium conspectus turbaretur, ideoque aliquoties etiam numerum liberorum, omissis nominibus caeterisque, reposui.

Aquilae fata per annos digesta.

Anno:

- 1488. nascitur Aquila.
- 1502. in scholam Ulmenfem commigrat.
- 1503—1509. in Italiam caet. proficiscitur, nisi diutius au: Ulmae verfatus putandus fit, aut in Italia remanferit.
- 1514. post quinquennii (?) in Helvetia commorationem munus ecclefiafticum Bernae ad ipfum defertur.
- 1514. ad anni finem Lipfiam proficiscitur.
- 1515. ad Sickingium vocatur. Commode tamen alii *unam* ad hunc profectionem ftatuunt.
- 1516. Pastor creatur in oppido Jenga ibique uxorem ducit.
- 1520. Vitebergam petit.
- 1521. Magifter philofoph. creatur.
- 1522. ad Sickingium redit.
- 1523. Ebernburga diruta Vitebergam re-vertitur (ab initio a. 1524.) poftquam in itinere per aliquot tempus Ifenaci commoratus et concionatus fuerat.

Anno:

- 1527. Eodem tempore et in terras Naffa-vienff. et Saalfeldam convocatur. Saalfeldam proficiscitur, Pastoris munus accipit.
- 1528. Superintendentis honoribus ornatur.
- 1530. Auguftam proficiscitur.
- 1534. Scholam Saalf. in defolatum Francisc. coenobium transfert.
- 1539. uxor moritur; novum Aquila init matrimonium.
- 1547. Primum Rudolphipolin confugit cum uxore et liberis.
- 1548. in exilium fponte folus profectus primum Rudolphipoli, tum *Masfeldi* verfatur. Falfo alii comitem a *Mansfeld* ad quem confugerit nominant.
- 1550. Smalcaldiae Pastor creatur, ab anni certe initio.
- 1552. menf. Septbr. Saalfeldam revertitur.
- 1560. moritur.

Hunc indicem hac de cauffa adjiciendum effe arbitratus fum, ut, de quibus vel factis vel annis antea dubitarem, meam qualemcunque fententiam, plurium librorum mfectorum lectione rectius conformatam, cum pluribus haud liceret, paucis certe proponerem. At ne nunc quidem optime omnia congruunt.

DRAMA CHRISTIANUM

QUOD

XPIΣTOS HΑΣΧΩΝ INSCRIBITUR
NUM GREGORIO NAZIANZENO TRIBUENDUM SIT.

ORATIONEM ACADEMICAM

QUA

MEMORIA

AUGUSTANAE CONFSSIONIS

EX LEGE

BENEFICII LYNCKERIANI

DIE XXVIII FEBRUARII HORA X

IN TEMPLO PAULINO

RENOVABITUR

RITE INDICTURUS

QUAESTIONEM PROPOSUIT

HENRICUS CAROLUS ABRAH. EICHSTADIUS

THEOL. D. ELOQU. AC POES. PROFESSOR P. O.

IN ACADEMIA IENENSI.

IENAE

EX OFFICINA SCHREIBERI ET SOC.

MDCCXVI.

DRAMA CHRISTIANUM

6700

EX LIBRIS MUSEI HISTORICUS

MUSEI HISTORICUS MUSEI HISTORICUS

OPATIONUM ACADEMICARUM

9 A

MEMORIA

AUGUSTANA CONFESSIONIS

IN

BENEFICII LYNCEIANI

DIE XXIII FEBRUARI HORAE

IN TEMPLE TAVINIO

RENOVARI

ITE INDICIBUS

QUESTIO IN PROPOSITO

HENRICUS CAROLUS ABRAHAM FUCHSADILS

THEOD. D. MCG. AC BOSS. THOMAS R. G.

IN ACADEMIA LYNCEA

IN A

EX OFFICINA SCHNEIDER ET SOC.

MDCCXXV

Accidit nuper singulari quadam fortuna, ut duo simul nobis in manus venirent libri, his proximis mensibus editi, disjuncta maxime et contraria proferentes, quorum alter totam magno conatu antiquitatem labefactat atque convellit, alter in una aliqua Christianae antiquitatis fama, cujus fidem eruditissimi homines jam dudum infirmarunt, tuenda defendendaque summo opere laborat. Etenim dum **PETRUS FRANCISCUS JOSEPHUS MÜLLERUS**, Praeses curiae Düsseldorfensis vicarius, multae vir lectionis versutique judicii, priscorum testium paene omnium auctoritatem rejicit, et qui fidem eis adjungunt, irridet; dum in Aeneide Virgiliana nihil agnoscit nisi res medio aevo gestas, Caroli Magni historiam heroasque illa aetate celebratos, poëmatisque auctorem Germanicae linguae peritum, neque peritiae illius callidum ubivis dissimulatorem fuisse statuit; dum idem Taciti libros a Beroaldo vel ejus simillimo aliquot abhinc saeculis in Italia putat esse confictos, quibus novum scilicet Francorum imperium stabiliretur, Germanorum autem, vetustissimae et principis

gentis, gloria obscuraretur: ex contrario vir venerabilis, JO. CHRISTIANUS GUILLIELMUS AUGUSTI, Theologus in Universitate litterarum Vratislaviensi primarius, adeo parce moderateque utendum criticis dubitationibus, tamque diligenter non tantum ab Harduiana sed omnino ab historica σκέψει cavendum esse contendit, ut, quum jam antea librorum quorundam, qui Veteri Testamento accensentur, impugnatam aliis vetustatem defendisset, nuperrime etiam tragoediam aliquam, clarissimo olim cuidam Graecae ecclesiae Patri adscriptam, quam paene consonans doctorum vox indignam illo Patre, et posterioris aevi, ejus imprimis quo monachi ad scribendum sese vel otio invitati vel gloriolae cupiditate adducti dedissent, deformem fetum pronuntiasset, tamen isti doctori vindicatum iret. Tanta est etiam nunc dissensio et discordia litteratissimorum hominum in judicandis iis, quae Critici jam dudum ab opinionis arbitrio sejuncta certaeque scientiae ratione comprehensa existimarunt. Sed de MÜLLERI opinionibus ¹⁾ viderint historici, antiquis illi quidem litteris satis instructi, et qui, quid sit historica fides et quo modo judicanda, Ernesti acumine vel Griesbachii diligentia examinare didicerunt: nobis acquiescere in AUGUSTINAE sententiae modesta censura liceat, neque illius universae, quae passim ab eo exprompta, ad antiquissimos V. T. libros pertinet, sed qua Nazianzeni dramatis ἀνθεῖαν nuper defendit ²⁾: quandoquidem hoc et brevius pensum est, et cum jucunda pristinae necessitudinis memoria conjunctum, et aptum

¹⁾ Primarii libri haec est inscriptio: *Meine Ansicht der Geschichte*, Düsseldorf 1814. 8. Ad eum illustrandum confirmandumque alter prodiit, eodem auctore, liber: *Die Ursprache*, Düsseldorf 1815. 8.

²⁾ Eam sententiam V. D. prodidit

in secunda parte *Quaestionum patristicarum*, quarum *biga* nuper ad indicendum actum solemnem, quo Universitas litteraria Viadrina Vratislaviensis almae pacis exoptatum reditum celebravit, in lucem emissa est, Vratislaviae 1816. 4.

huic tempori, quod ad Christi dolorum ac mortis, in qua illius argumentum tragoediae versatur, piam recordationem Christianorum animos vocat.

In Graecis enim carminibus, quae ab antiquis ecclesiae Christianae doctoribus composita nobis supersunt, unum imprimis celebratur drama theologicum, quod Χριστὸς πάσχων inscriptum, Gregorio Nazianzeno tribui, et inter opera ejus referri solet. Quod drama etsi neque auctoris ingenio, nec poëtica arte et praestantia excellit: tamen vel argumenti gravitate vel operis magnitudine allexit viros doctos permovitque, ut diligentius excuterent, tractationisque et eloquutionis rationem examinarent. Accedit, quod, quum Euripidearum fabularum crisi novum quoddam praesidium, nostris codicibus antiquius, in illo carmine putaretur inesse, eam ob rem iis accensebatur doctorum Christianae familiae libris, quorum lectio haud impune philologis negligebatur 3). In ipsa vero dramatis censura tot tantaeque ineptiae etiam minus peritorum animos perculerunt, ut essent, qui illud a summo Theologo, eodemque Christianorum poëtarum inter Graecos principe, profectum negarent. Sed qui ita judicarunt, eorum duplex uti secta ita ratio reperitur. Alii enim ad impugnandam carminis ἀδυστησίαν theologicis quam criticis argumentis uti mauerunt; alii crisin, ut par erat, solam controversiae arbitram adhibuerunt. In illis Catholicos maxime scriptores videmus fuisse,

3) De hoc Patrum ecclesiasticorum studio vere judicavit praeclarus ille Valckenarii sectator et in academica cathedra successor, Jo. LUZACIUS *Exercitatt. acad. Spec. II. p. 67.*: „Majorum nostrorum aetate in summa veneratione erant veteres scriptores Christia-

ni, nunc recentiora in manibus sunt omnium atque oculis, antiqua ignorantur. Qui verum unice amamus litterarum humaniorum cultores — haud inviti patimur, negligi ac contempta jace-re illa patrum eccl. scripta, quae vel imbecillitatis humanae in ferendis litibus

POSSEVINUM, BELLARMINUM, BARONIUM 4), THEOPHILUM, alios 5): qui quum indignum gravitate Nazianzeni existimarent, describi in dramate ejulatum matris Christi, quae constantissima fuerit prudentissimaque femina, iccirco ereptam sancto Patri tragoediam vel Apollinari Laodicensi 6), vel alii cuiuspiam poetae Christiano vindicaverunt. Et Apollinari quidem, Laodiceae in Syria episcopo, cujus etiam nunc exstat metaphrasis hymnorum Davidicorum, versibus heroicis concinnata, videbatur fortasse illud drama tanto excusatius tribui posse, quum et ipse sacra poësi illis temporibus clarus 7),

alendisque rixis nihil profuturis, vel aevi in deterius ruentis manifesta nimis indicia produnt, sed inter praecipuos eruditionis fontes jure ac merito censemus illos scriptores, qui a Justino usque ad Cyrillum Theodoretumque contra praepudicatas gentiliū opiniones aut calumnias meliorem religionem tutati sunt.“

4) Hic omnium disertissime sententiam aperuit in *Annalibus* To. I. ad a. 34. no. 133.

5) Cfr. ROV. COCI *Censura quorundam scriptorum, quae sub nominibus sanctorum et veterum auctorum a Pontificiis citari solent* p. 241. et ANDR. RIVETI *Critici sacri* p. 343.

6) Id ita simpliciter repetiit Jo. GEO. WALCHIUS in *Bibliotheca patristica* p. 207.

7) Magnum habuit existimationis suae buccinatorem SOZOMENUS H. E. V, 18. p. 623. ed. Vales. Ἀπολινάριος — τῇ πολυμαθείᾳ καὶ τῇ φύσει χρησάμενος, ἀντὶ μὲν τοῦ Ὁμήρου ποιήσεως, ἐν ἔπεσιν ἡρώοις τὴν Ἑβραϊκὴν ἀρχαιολογίαν συνεγράψατο μέχρι τῆς τοῦ Σαούλ βασιλείας, καὶ εἰς εἰκοσιτέσσαρα μέρη τὴν πᾶσαν πραγ-

ματείαν διεῖλεν, ἐκάστω τόμῳ προσηγορίαν θέμενος ὁμώνυμον τοῖς παρ' Ἑλλήσι στοιχείοις καὶ τὸν τούτων ἀριθμὸν καὶ τὴν τάξιν· ἐπραγματεύσατο δὲ καὶ τοῖς Μενάνδρου δράμασιν εἰκασμένας κωμωδίας· καὶ τὴν Εὐριπίδου τραγωδίαν, καὶ τὴν Πινδάρου λύραν ἐμιμήσατο· καὶ ἀπλῶς εἰπεῖν, ἐκ τῶν θείων γραφῶν τὰς ὑποθέσεις λαβὼν, τῶν ἐγκυκλίων καλουμένων μαθημάτων, ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ ἐπενόησεν ἰσαριθμοὺς καὶ ἰσοδυνάμους πραγματείας, ἥθει τε καὶ φράσει καὶ χαρακτῆρι καὶ οἰκονομίᾳ ὅμοια τοῖς παρ' Ἑλλήσιν ἐν τούτοις εὐδοκίμησασιν· ὥστε εἰ μὴ τὴν ἀρχαιότητα ἐτίμων οἱ ἄνθρωποι, καὶ τὰ συνήθη φίλα ἐνόμιζον, ἐπίσης οἶμαι, τοῖς παλαιοῖς τὴν Ἀπολινάριου σπουδὴν ἐπήνουν, καὶ ἐδιδάσκοντο ταύτην. Caeterum sunt, qui Apollinari seniori tribuant (velut GUIL. CAVEUS in *Scriptorum ecclesiasticorum historia litteraria* Vol. I. edit. nov. Basil. 1741. fol. p. 225), quae juniori potius tribuenda sunt. Argumenta huic sententiae dixit SCHROECKHIUS *Christliche Kirchengeschichte* XIII. p. 225. Cfr. FABRICII *Bibl. Graeca* VIII. p. 592.

et vero haereseos suspectus, ob eamque causam etiam Gregorii fuisset orationibus carminibusque 8) objurgatus. Tali igitur viro si quid Mariae sanctitate indigni excidisset canendo, aequiore scilicet animo id ferendum putabant, qui a Gregorio Nazianzeno nil nisi summa et Christianae fidei consentanea expectarent. Sed horum theologorum argutias satis confutavit CASIM. OUDINUS 9), recte monens, rationem illam nullius aut certe exigui esse ponderis: quae si sola ad litem istam dirimendam valeret, posse longe majori jure alia non pauca Nazianzeni genuina carmina, tamquam gravitati tanti viri minus congrua, rejici et pro suppositis haberi.

Rectius itaque et prudentius egerunt, qui criticis obelis Gregorianum dramati illi nomen detrahare ausi sunt. Namque audendum profecto aliquid fuit illo tempore, quo tanta erat multorum in excusando Gregorio defendendaque dramatis ἀδελφία consensus. Quae fortasse causa fuit, quod, qui primi ὑποψία suspicionem intulerunt, summissius de ea nec nisi obiter loquerentur. Nam JUSTUS quidem LIPSIUS, qui, haud scio, an princeps in hoc genere fuerit, quum de cruce librum componeret, tragoediae illius quosdam versus afferens 10), non optimos fatetur esse, seque nescire, an ipsa tragoedia germana sit Nazianzeni. Et GERARDUS JO. VOSSIUS, in Institutionibus poëticis 11), ubi tragoediae orationem docet supra popularem assurgere debere, nec vero humilem fieri ac plebejam, peccasse hac in re ait Theologum Nazianzenum, cujus dictio tragica

8) Cfr. LEN. DE TILLEMONT *Mémoires pour servir à l'histoire eccl. des six premiers siècles* T. IX. p. 535.

9) In *Commentario de scriptoribus Ecclesiae antiquis*. To. I. p. 646.

10) Lib. II. *de cruce* cap. 7. *Operum omnium* To. III. p. 1182.

11) *Institutionum poëtic.* l. II. c. 14. in *Operum Vossianorum* Vol. III. p. 92.

subinde in orationibus, comica magis sit in tragoedia ¹²⁾, nisi tragoediae ejus, ut aliquibus visum, auctor potius sit Apollinaris ¹³⁾. Vossii judicio plane consentit DANIEL HEINSIUS ¹⁴⁾; consentit etiam GUIL. CAVEUS ¹⁵⁾, qui tragoediam nec verbis nec sententiis cum Gregorii stilo dicendique genere congruere, nullam habere versuum jambicorum rationem, deesse Nazianzeni acumen et τὸ στρογγύλον censuit. Neque aliter judicavit ELIAS DU PIN, Francogallus, in hoc dramate vehementer desiderans Gregorii venustatem, diligentiam, gravitatem ¹⁶⁾. Sed omnium copiosissime liberrimeque, apertis castigatisque tragoediae vitiis, eam Patre illo indignam et ab inepto versificatore concinnatam esse pronuntiarunt duumviri, non ingenio quidem et critica facultate pares, neque earundem in republica litteraria laudum socii, sed criticis tamen libris eruditionisque copia magnam uterque celebritatem adepti, DANIEL GUILLIELMUS TRILLERUS ¹⁷⁾ et LUDOV. CASPAR VALCKENARIUS ¹⁸⁾. Sententiam Trilleri, qui nec Gregorio neque Apollinari dramatribuendum, sed profectum ab indocto monacho putabat, paullo post afferemus:

¹²⁾ Unde fuerunt, qui Christum patientem serio vocarent tragicomoediam: velut PHIL. LABBEUS de scriptoribus ecclesiast. I. p. 369.

¹³⁾ Ita dubitanter de eadem re loquitur Jos. CASAUBONUS Exercitatt. Anti-Baron. XVI, 96. p. 652, nullis tamen in alterutram partem allatis rationibus.

¹⁴⁾ De tragoediae constitutione pag. 134. HEINSII verba posuimus p. 9.

¹⁵⁾ In Scriptorum ecclesiasticorum historia litteraria Vol. I. p. 248.

¹⁶⁾ „Il s'en faut beaucoup, que la Tragédie, qui porte pour titre: Jesus

Christ le souffrant, approche de la beauté, de la justesse, et de la gravité des pièces de St. Grégoire de Nazianze, et ce n'est pas sans raison, que les critiques la jugent indigne de lui. DU-PIN Nouvelle Bibliothèque des auteurs ecclésiastiques, Vol. II. p. 220.

¹⁷⁾ In prooemio libri: Hug. Grotii Leidender Christus, Trauerspiel: aus dem beygefügtten Latein. Grundtext in deutsche Verse übersetzt und mit vollständigen Anmerkungen erläutert. Edit. II. Hamb. 1748. 8.

¹⁸⁾ In praefatione ad Euripidis Hippolytum (L. B. 1768. 4.) p. XI.

Valckenarius autem de eo quid scripserit, quoniam omnis disputationis cardo in eo vertitur, lubet hoc loco repetere:

„Illud ego drama (inquit) quando saepius magna cum libertate
 „vituperavi tamquam indignum erudito Theologo, de illo quid
 „sentiam, hic in antecessum declarandum videtur. Insunt huic
 „centoni versus aliorum nonnulli, ex Lycophronis etiam Ale-
 „xandra; sed maximam partem conflatum est ex aliquot cente-
 „nis Euripidis versibus, quos de sex tragoediis desumpsit, Hip-
 „polyto, Medea, Bacchabus, Rheseo (Rhesum legit auctor inter
 „Euripideas perpaucis eorum, quorum ad nos scripta pervenere,
 „lectam), Troasin atque Oreste. Quisquis illud drama Chri-
 „stianorum ex aliorum pannis consarcinaverit, materiam uber-
 „rimam, ab Hugone Grotio pro dignitate tractatam, conta-
 „minavit. DANIEL HEINSIUS alicubi, „Dicas, ait, virum sine
 „exemplo magnum (Gregorium, Nazianzi Episcopum,) in ser-
 „mone proso Tragicum, in Tragoedia esse Comicum.“ Ne
 „de metro dicam, centenis vicibus violato, tot insunt absurda
 „huic centoni, ut Nazianzenus Gregorius mihi quidem indignis-
 „simus videatur contumelia, qua monstrosi fetus pater hucusque
 „fuit a doctis hominibus habitus. Legat mihi quis carmina
 „praesertim magni Theologi; nullum inter illa reperietur, quod
 „ex aliorum versibus conflaverit; in uno tantum eorum aliquoties
 „(Opp. T. II. p. 209)

Ἰαμβον εἰπὼν καίριον ἐξ Εὐριπίδου.

„Multa quidem insunt orationibus Gregorii, illis etiam, quibus in
 „Julianum debacchatur, ob quae, praeter caeteros, eximie videri
 „possit Theologi nomen commeritus; sed nihil his caeterisque inesse
 „opinor, quod ad illam cogitandi scribendique possit infantiam

„aequiparari, quae nulli minus aetati congruit, quam Impera-
toris Juliani.“

Haec posteaquam ita differuerat VALCKENARIUS, etsi fortasse nonnullis ¹⁹⁾ ampliata magis causa quam judicata videbatur, nemo tamen, quod sciam, in eruditis repertus est, quin concederet summi Critici auctoritati, futilissimumque de Christo patiente centonem Gregorio Nazianzeno abjudicaret. Nam et CHR. DAN. BECKIUS ²⁰⁾, quem honoris et amicitiae causa nomino, indignissimam illius ingenio, et RICH. PORSON ²¹⁾ insulissimam Pseudo-Gregorii fabulam vocavit, et JO. MATTH. SCHROECKHIUS paucissimis verbis ²²⁾, tamquam de re disceptata et ad exitum perducta referens, eidem sententiae penitus accessit; acutissimi vero historiae ecclesiasticae narratores, HENCKIUS et SCHMIDTIUS, eam ne dignam quidem memoratu in libris suis habuerunt.

His tantis auctoritatibus quis non moveatur? Improvise tamen exortus est nuperrime is, quem supra laudavimus ²³⁾, acu-

19) Fuerunt ii, qui verum, quamquam admoniti, aliena magis opera doceri quam suo ingenio perquirere mallerent. Quos multo minus probasse reor alias VALCKENARII sententias, in ipsis scriptis obiter significatas tantummodo, non declaratas: quas in tanto Criticorum silentio, verendum est, ne mox oblivio deleat. Qualis est verissima illa de Theophrasti characteribus sententia (in *Annotatt. ad Theocriti Adoniaz.* p. 333. et in *Selectis e scholis L. C. V. in libros quosdam N. T.*, nuper a WASSENBERGIO editis, p. 289), ne doctissimis quidem vel litteratoribus (cfr. FABRICII *B. Gr.* III. p. 430) vel editoribus (cfr. SCHNEIDER. Praef. p. XXV. CORAY Praef.

LXII) commemorata, ab iis autem
irrisa fortasse, qui Victorii commen-
tum recoli aegre ferebant.

20) In *Diatribæ de Euripidis Rhæso*.
§. 15. *Opp. Euripid.* To. III. p. 466.
Add. ejusdem V. D. *Programma acad.*
cui præmissæ sunt observationes philo-
logicae (Lips. 1803. 4.) p. XI. n. 37.

21) Ad Euripidis Orestem v. 837.

22) „Zuletzt steht noch unter seinem Namen ein Trauerspiel: Der leidende Christus, das man aber schon lange nicht mehr für seine Arbeit erkennt, und das ihm wenigstens, als Trauerspiel betrachtet, schlechte Ehre machen würde.“ *Christliche Kirchengeschichte* XIII. p. 451.

23) Pagina 4.

tissimi vir ingenii sacrarumque litterarum egregia scientia instructus, qui studiose id egit, ut confutaret VALCKENARII argumenta, et Nazianzeno tragoediam vindicaret. Legi equidem hanc confutationem, legique tanto lubentius, quanto suaviorem renovavit memoriam illius temporis, quo coram colloqui cum amicissimo olim collega de ejusmodi rebus licebat: sed, ut verum fatear, lecta non persuasit. Videor itaque operae pretium facturum, si argumentis ejus singillatim excussis, cur non possim in ista confutatione acquiescere, sed VALCKENARII rationem unice tenendam tuendamque arbitrer, per hanc scribendi opportunitatem paucis aperiam.

I. Primum igitur VALCKENARII argumentum, petitum ab eo, quod Nazianzenus nullum usquam ex alienis versibus carmen conflaverit, ita profert AUGUSTI, quasi magnus Criticus quicquam ab aliis mutuatum esse sanctum Patrem negarit. Quod quum per se falsum sit, neque a VALCKENARIO dictum, tum falsis etiam conclusionibus locum fecit. Quippe infirmissimum vir doctissimus id argumentum ait esse, siquidem consilium auctoris fuerit, non semetipsum in hoc dramate, sed alios introducere loquentes. Nam furti litterarii posse accusari scriptorem, qui aliena pro suis vendere, qui subreptis se ornare voluerit pennis: sed fucum fraudemque noluisse facere eum, qui in ipso carminis vestibulo haec sit ingenue professus:

Ἐπεὶ δ' ἀκούσας εὐσεβῶς ποιημάτων,
Ποιητικῶς νῦν εὐσεβῇ κλύειν θέλεις,
Πρόφρων ἄκουε νῦν τε κατ' Εὐριπίδην.

At vero non fraudis et furti VALCKENARIUS insinulavit auctorem, nec poterat insinulare, qui carminis exordium haud dubie legerat: sed ipsam illam poëmatis ex aliorum versibus conflandi et rationem

et professionem judicavit a Gregorii ingenio abhorrere. Et recte, opinor, judicavit. Nam ea ubique elucet viri et gravitas, et venustatis sensus, ea quoque artium, poëticae imprimis, peritia, et in versibus pangendis facilitas, copia, ubertas, in quam ista centonum consarcinandorum jejunitas cadere neutiquam possit.

Etenim, ut de Gregoriana poësi accuratius paullo explicemus, carmina ejus ²⁴⁾ non excellunt illa quidem praecipua quadam inventionis laude: aliis deficit animus, quo vis et ars et spiritus poëticus afflantur: aliis major copia imaginum inest quam delectus: in aliis fatigat potius lectorem quam delectat immodica lubido auctoris, dogmatica deverticula quaerendi et polemicis adhaerescendi dumetis: inveniuntur quoque, in quibus magnificentia institutae orationis contaminetur et corrumpatur additarum rerum verborumque tenuitate: denique sunt, quae et earumdem molesta repetitione sententiarum, et nimia scribentis prolixitudine legendi incitationem retardent. Sed plerisque tamen non deest os magna sonans ²⁴⁾:

²⁴⁾ Editi sunt una cum JAC. BILLII scholiis in *editione Operum Colonienfi* (Lipsienfi) To. II. p. 1—300. His alia adjecerunt, ex codicibus protracta, JAC. TOLLIIUS in *Insignibus Itinerarii Italici* (Traj. ad Rh. 1696. 4.) p. 1—105, LUDOV. ANT. MURATORIUS in *Anecdotis Graecis* (Patav. 1709. 4.) p. 1—217. (quae omnia continet editio *Operum Veneta* 1753. II. fol.); denique FRID. JACOBS in *Anthologia Graeca ex cod. Palatino Lib. VII.* To. I. p. 539—604.

²⁵⁾ TILLEMONTIUS l. l. p. 536, praeunte PINIO, de Gregorii carminibus ita judicat: „Tous ses poemes sont assez courts (?), et n'ont rien d'ennuyant

ni d'inutile. On y trouve tout le feu et toute la vigueur que l'on pourroit souhaiter dans les ouvrages d'un jeune homme, et tous les sentimens les plus saints qu'un long exercice de vertus peut inspirer à un vieillard d'une piété consommée. Il y exprime quelquefois les mouvemens de son ame, et quelquefois il y fait l'éloge de la vertu, ou la condamnation du vice, ou y exprime les dogmes de notre religion, ou y traite quelque sentence et quelque point de morale, ou y renferme divers préceptes pour les faire retenir plus facilement par la mesure du vers. Add. SCHROECKH *Christl. Kirchengeschichte* XIII. pag. 445 sq.

conspicitur antiquorum poëtarum haud infelix imitatio : reperitur sententiarum vis, amplitudo, dignitas : oratio nunc a puro placidoque fonte lenis et pellucida fluit, quodam venustatis colore tincta, qualis potissimum in ejus epigrammatis lucet ; nunc altius extollitur, acriore sensu commota, et animi quodam impetu concitata. Imprimis ubi Episcorum levitatem, simulationem ac dissimulationem, rixandi perpetuam cupiditatem objurgat : quam pleno velut alveo effunduntur irati querelae, vituperationes, minae ! Aut ubi in adversarios suos invehitur, quos multos vir gravissimus, praesertim post Caesarii fratris obitum, et acerbos, et implacabiles habuit : quantum fervet, horret, ruit ! Quam probabiliter etiam talibus in locis exprimit veteres poëtas, in quorum praestantiae quamdam societatem hac ipsa imitationis virtute venit.

Afferamus aliquot exempla, quibus etiam id, quod supra diximus, Gregorium, non alienum a veterum imitatione, callide tamen et prudenter ea fuisse usum, planius intelligatur.

De pio ac vero sacerdote, quem opponit levissimis suae aetatis praefulibus, ita cecinit ²⁶⁾ :

Οὐδ' ὅγ' ἐπιστρέφεται πλούτου, μεγάλων τε θούων,
 Οὐ δόξης βροτέης ἐνθάδε συρριμένης.
 Οὐδὲ δορὴν βασιλῆος ἔχων βριαραῖο λέοντος,
 Κεύθει κερδῶν ἐνδοθι δουλοσύνην,
 Νεκροβόρος, δολόμητις, ἀτάσθαλος, ἄλλος ἐν ἄλλοις
 Παντοδαποῖς κακίης εἶδεσι κλεπτόμενος.
 Ἄλλὰ νόον καθαροῖσι νοήμασιν αἰὲν ἀέζων,
 Ἦδη καὶ τριάδος ἄπτεται οὐρανίης,

²⁶⁾ Opp. To. II. p. 80. B.

Ἦς τύπον ἐστήριξεν ἐνὶ πραπίδεσσιν ἔῃσι,
 Κῦδος ἐν ἐν τρισσοῖς κάλλεσι δερκόμενος.
 Καὶ λαὸν θυέεσσιν ἀγνοῖς θεοείδεα τεύχων,
 Ὑσπέρτιον ψυχῆς θύματ' ἀναιμα φέροι.
 Τῶν μὲν ἐγὼ ποθέων εἰς ἔμμεναι (οὐκ ἐπικεύσω)
 Ἦδη καὶ προθύρων ἔνδοθι ταρτὸν ἔχων,
 Ὡς ἴδον αἶσυλα ἔργα, κακοῖρά φιν τ' ἀλεγεινὴν,
 Ἀψ ἀναχασσάμενος, ἐκτὸς ἔθνη πόδα.

Tironum in gratiam (nam tironibus haec scribimus, Persios, ut ille ait, non curamus legere,) apposuimus etiam Latina:

Ingentes non curat opes, subfelliisque alta:
 Non, quod mortale est, serpit humique decus.
 Non hic magnanimi contextus pelle leonis,
 Vulpinum occultat pectore servitium,
 Improbis, astutus, natus, sua crimina technis
 Mille tegens, pascens seque cadaveribus:
 Sed pura cunctis incremenscens mente diebus,
 Jam venerandam etiam pertigit ad Triadem.
 In medio cujus sculpsit sibi pectore formam,
 Unum dum triplici cernit in igne decus.
 Divinam et plebem reddens per sacra verenda,
 Tandem animum mactat sacrificatque suum.
 Horum ego quum cuperem numeros augere (fatebor
 Istud enim) atque intra limina jam ipse forem:
 Ut varias vidi fraudes, atque improba facta,
 Pectore commotus, terga repente dedi.

In Euripidis Phoenissis (v. 1380) haec exstat de Eteoclis atque Polynicis certamine descriptio:

Κάπροι δ' ὅπως θήγοντες ἀγρίαν γένυν,
 Συνῆψαν, ἀφρῶ διάβρυχοι γενειάδας·

Non aliter apri dente fulmineo truces
 Nimbos minarum spumeo rictu vomunt.

Eam in adversarios suos ita torfit ornandoque amplificavit
Gregorius ²⁷⁾ :

Κάπροι δ' ὅπως θήγοντες ἀγρίαν γένυν,
(Ὡς ἂν μιμήσομαι τι τῆς τραγωδίας,)
Λοζὸν βλέποντες ἐμπύροις τοῖς ὄμμασι,
Συνῆπτου· ἐν πολλοῖς δὲ τοῖς κινουμένοις
Θυμοῦ τὸ πλεῖον ἢ λόγου κινήμασι,
Καὶ τῶν ἐμῶν τὴν πικρότατον ἐσκόπουν,
Νόμους στρέφοντες τοὺς πάλαι τεθυηκότας,
Ὡν πλεῖστον ἤμεν καὶ σαφῶς ἐλεύθεροι.
Οὐ μὴν πρὸς ἔχθραν τὴν ἐμὴν, οὐδὲ θρόνον
Σπεύδοντες ἄλλοις, οὐδαμῶς· ὅσον πόνω
Τῶν ἐνθρονιστῶν τῶν ἐμῶν, ὥς γοῦν ἐμὲ
Σαφῶς ἔπειθον λαθρίοις δηλώμασι.

Ergo exacutis dentibus tamquam fues,
(Libet imitari nonnihil tragoediam)
Torvoque vultu, flammeisque oculis, manus
Coëunt, et inter multa, sermo de quibus
Est motus, ira, mente non strata, excitus,
Exasperabant aspere in me quidpiam,
Volvendo leges mortuas pridem, a quibus
Eramus ipsi liberi dubio procul:
Odio quidem non tam mei, vel ut in throno
Alium locarent, quam dolorem ut inurerent
Aliquem his, throno me fixerant qui in praefulis.
Saltem remotis hoc mihi interdum arbitris
Ipsi afferebant.

Huic loco finitimi sunt multi alii, etiam graviores sententiis

²⁷⁾ In carmine jambico *de vita sua*
To. II. p. 28. D. Metricum in secundo
versu vitium (μιμήσομαι) bene ani-
madvertit PORSON ad Euripidis l. l.
Laborat et sextus versus. Sed quod
VALCKENARIUS (ad *Phoen.* p. 469) ex

Gregorii imitatione Euripidis locum
augeri versu posse suspicabatur: λο-
ζὸν βλέποντες ἐμπύροις τοῖς ὄμμασι,
comparans etiam Statii Theb. XI, 530
sqq., in eo non assentimur. Talia de
suo Nazianzenus solebat addere.

et oratione, velut memorabilis ille locus in carmine primo hexametrico, quo de vita sua Gregorius exposuit ²⁸⁾).

ὦ μοι Καίσαρίοιο, πάρος γέ μεν ἐν βασιλείοις
 Ἀστὴρ ὥς τις ἑλαμπες ἑωςφόρος, οὖνομα σεμνόν,
 Ἄκρα φέρων σοφίης τε καὶ ἡθεος ἡμερόεντος,
 Καὶ πολλοῖς σθεναροῖς τε φίλοις κομόων ἐτάροισι ²⁹⁾.
 Πολλοῖς μὲν μογερῶν ἄκος εὖραο σώμασι νούσων.
 Πολλοῖς δ' αὖ πενίης λύσιν ὥπασας αἴσιμα ῥέζων.
 Νῦν δὲ θανών, πολλοὺς κόρεσας κύνας, οἳ μ' ὑλάουσι
 Πάντοθεν ἐστάμενοι, πηῶν δέ μοι οὔτις ἀρήγει.
 Παῦροι δ' ἂν φιλέουσιν ὁμοῖα δυσμενέεσσι,
 Πρὶν τι λαβεῖν τίουσιν, ἅταρ στυγέουσι λαβόντες,
 Ὡς δρυὸς ὑψικόμοιο βίαις ἀνέμοιο ῥιπούσης,
 Κλῶνας ἀφαρπάζουσι περισταδὸν ἄλλοθεν ἄλλος,
 Ἡ μεγάλην φραγμοῖο διαρῥαϊσθέντος ἀλωήν,
 Νηλειῶς τρυνώσι παρατροχόωντες ὁδῖται,
 Καὶ δρυμόθεν μονόφορβος ἐῷ δηλήσατ' ὁδόντι.
 Αὐτὰρ ἐμοὶ πόνος ἐστὶν ἀγάστονος, οὔτε κορέσσαι
 Πάντας ἔτι σθένος ἐστὶν ἐμῆς χερὸς, οὔτ' ἀπερύκειν.

O mihi Caesarii charum et venerabile nomen,
 Qui prius ut rutilum fulgebas fidus in aula,
 Primam doctrinae laudem vitaeque probatae
 Et morum referens, multisque ornatus amicis:
 Multorum ipse quidem solvisti corpora morbis,
 Ac pietate tua multorum tristis egestas
 Pulsa est. At vero satiaisti lumine cassus
 Multorum ora canum, qui me latratibus urgent
 Undique cingentes miserum: nec ferre propinqui
 Auxilium fracto curarum mole laborant.

²⁸⁾ To. II. p. 34. C.

²⁹⁾ Caesarius gratiofus fuerat Imperatori Constantio, idem Juliani votis expetitus, vir et mathematicae et medicae artis, quam Alexandriae di-

dicerat, scientia, hujus etiam usu, clarissimus. Cfr. GREGORII Orationem funebrem, fratri dictam, Opp. To. I. p. 163 sq.

Nec mihi se multi veros testantur amicos,
 Hostibus haud multo meliores. Namque priusquam
 Accipiant, magno me complectuntur honore:
 Verum odii virus, simul ut cepere, profundunt:
 Non secus ac magnae quercus, quam perculit ingens
 Vis Boreae; quivis festinat tollere ramos:
 Utque jacet cultae penitus quum diruta vitis
 Maceries, parcit gravidis jam nemo racemis:
 Atque etiam hanc truculentus aper, sociumque perosus,
 E nemore egrediens populatur dente recurvo.
 At mihi luctificus labor est, satiare nec ultra
 Omnes jam valeo, nec pellere viribus ullis.

De his atque aliis hujusmodi locis, in quibus haud mediocris sane poëseos vis dominatur, quid alii sentiant, nescio: mihi quidem, fateor, ista legenti, in mentem saepenumero venit Lutheri nostri, qui nisi commoto valde animo praeclari quiddam proferre se posse negabat³⁰⁾, ac paene admirandum videtur, a Gregorio, et sene, et graviter affecto diuturnisque morbis laborante, haec talia carmina, quibus corporis aetatisque mala levaret, potuisse proficisci. Sed nimirum haec tribuenda sunt si non exercitationibus, certe studiis literarum, quibus juventutem aluerat. Etenim Gregorius, praeclaro adolescens ingenio, quum primum Caesareae Cappadocum liberalibus esset doctrinis artibusque imbutus, deinde in Palaestina Thespesi rhetoricas scholas adiisset: posthac Alexandriae et Athenis una cum Basilio, amicissimo suo, auditor celeberrimorum illo tempore sophistarum, Himerii ac Proaeresii (nam de Antiochena Libanii disciplina non satis constat³¹⁾), studiorum cursum ita confecit, ut non

30) *Ich habe kein besser Werk, denn Zorn und Eifer: denn wenn ich wohl dichten, schreiben und predigen will, so muss ich zornig seyn: da erfrischt*

sich mein ganz Geblüt, mein Verstand wird geschärft, und alle unlustigen Gedanken und Anfechtungen weichen.

31) Cfr. TILLEMONT. IX. p. 632.

tantum dicendi arte ingenium excoleret, in eoque genere inter principes numeraretur³²⁾, sed omnino lectitandis imitandisque veteribus priscae elegantiae venustatisque sensum imbiberet³³⁾. Itaque non abhorret a verisimilitudine, eum jam tum eloquentiae studium copulasse cum poësi, ad quam et temporum illorum ratio ferret, et suum ipsius ingenium, acre illud, vehemens et incitatum, eum traduceret. Nam extincta rerum publicarum libertate, quum eloquentia ex fori et concionum luce in scholarum sese umbracula contulisset, tanta neutiquam fuit hujus artis a poëtica dissociato, quin utraque simul³⁴⁾ tractaretur ab his, qui ingenio valerent, ad veterum se exempla componerent, aliosque cuperent artis et doctrinae gloria superare. Testes sunt tot utriusque linguae scriptores, quorum alii, quum juvenes poësin tractassent, viri facti ad rhetoricam artem

32) Grave imprimis est testimonium PHILOSTORCHII Ariani, quod retulit Suidas To. I. p. 497. Γρηγόριος γὰρ ἠμαρτε κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους ἐν τῇ Ναζιανζῷ, (σταθμὸς δὲ οὗτος ὁ τόπος Καππαδοκίας), καὶ Βασίλειος ἐν Καισαρείᾳ τῆς Καππαδοκίας, καὶ Ἀπολλινάριος ἐν τῇ Λαοδικείᾳ τῆς Συρίας. — Τῆς ἐξωθεν καλουμένης παιδείας ἐπιπλεῖστον οὗτοι προσηλθούσιν, καὶ τῶν ἱερῶν γραφῶν, ὅποσα εἰς ἀνάγνωσιν καὶ τὴν πρόχειρον μνήμην ἐτέλει, πολλὴν εἶχον τὴν ἐμπειρίαν· καὶ μάλιστα γὰρ αὐτῶν ὁ Γρηγόριος. Καὶ μὲν καὶ συγγράφειν ἕκαστος αὐτῶν εἰς τὸν αὐτοῦ τρόπον ἦν ἱκανώτατος. Τῷ μὲν γὰρ Ἀπολλινάριῳ τὸ ὑπομνηματικὸν εἶδος τῆς λέξεως μακρῶ ἄριστα εἶχε· Βασίλειος δὲ πανηγυρίσαι λαμπρότατος ἦν· τῷ δὲ γὰρ Γρηγορίῳ, καὶ παρ' ἀμφοτέροις ἐξισταζομένῳ, μείζω βάσιν εἰς συγγράφην εἶχε· ὁ

λόγος. Καὶ ἦν εἰπεῖν Ἀπολλινάριου μὲν ἀδρότερος, Βασιλείου δὲ σταθερώτερος. Recentiorum judicia praeter FABRICIUM B. Gr. VIII. p. 385 sq. attulit THEOPH. STOLLIUS *Aufr. Nachricht von den Leben, Schriften und Lehren der Kirchenväter der ersten Jahrhunderte* (Jen. 1733. 4.) p. 431.

33) Tantas Gregorio laudes tribui, ne quis miretur, quem forte prava saeculi nostri consuetudo Patrum perpetuis vituperationibus asuefecerit, easdem illi laudes non temere impertivit iudex imprimis idoneus, HENR. VALESIIUS *de Critica* I, 24. p. 172. Acute dictum, quod VALESIIUS ibi ad Gregorii elegans iudicium demonstrandum attulit, GESNERUS quoque et SPALDINGIUS ad QUINTILIANI *Instit.* Or. X, 1, 17. repetiverunt.

34) Ad conjunctum eloquentiae et poëseos studium pertinent etiam versus JUVENALIS I, 15 sqq.

transierunt, alii, rhetoricae studio relicto, in poëtica reliquae vitae suae quasi tabernaculum posuerunt. Atque his Gregorius noster Nazianzenus annumerandus est: qui, quum, ipsa invitante solitudine, senex 35) peractae vitae spatia reminiscendo repeteret, et objecta undique, quibus evasisset, pericula tutus respectaret, non potuit non tam graviter commoveri animo, ut reconditos in pectore sensus expromere gestiret, itaque ad poësin revocari, quam juvenis privato magis studio quam scriptis in publicum editis exercuisset.

Ita vero animatus, his sensibus permotus, gravissimus ille Theologus quum ad serium se severumque poëseos genus, ingenio aptum, dedisset: quis tandem credibile putet, eum sic deliravisse senem, ut centonem puerilem luderet, quem vix posset argumenti sanctitas ridiculis paroediarum ineptiis eximere? At (inquit venerabilis AUGUSTI) habemus centones Homericos et Virgilianos aliorum auctorum, quorum ἀνθεσμία non pendet a pretio aesthetico ipsis statuendo: habemus centonem Virgilianum, Aufonii nomine notissimum: habemus etiam Christianorum poëtarum ejusmodi centones. Numquam tamen Aufonio, poëtae haud spernendo et in suo genere praestantissimo, contumeliae fuit, monstrofi illius fetus dici haberique patrem. „Cur igitur (reddidimus enim ipsa doctissimi viri verba, ne ponderis quicquam eis nostra oratione detraxisse videremur), „cur tanta igitur ignominia afficiatur Gregorius, „si centonem hunc Euripideum ei tribuamus, quem non ex oscitantia quadam spiritali et imbecillitate ingenii, sed consulto et bona „animi meditatione composuit, nos quidem non assequimur. Quid

35) In hoc quidem certe similis Prudentio, qui et ipse plus quinquaginta

annorum senex ad poësin accessit, in eaque inter aequales Christianos eminuit.

„enim impedit, quo minus statuamus, propositum ipsi fuisse, unum
 „alterumque ex Euripide assuere pannum, et, ut allegoria scriptoribus
 „ecclesiasticis familiari utamur, nuditatem Christi, indumentis spo-
 „liati, vestibus undique conquisitis involvere? Quid? si hoc centone
 „dramatico ostendere voluerit, quod jam Justinus Mart., Clemens
 „Alex., Athenagoras alique supponunt, etiam Gentiles, quamvis
 „invitos et ignorantes, cecinisse ἄσμα τοῦ λόγου, et poëtas Graeco-
 „rum dramaticos nihil aliud esse, quam ὄργανα τοῦ λόγου καὶ πνεύμα-
 „τος ἁγίου. Nonne tale consilium deceret Patrem ecclesiae, qui ob
 „insigne Christologiae studium prae caeteris ὁ Θεόλογος dictus fuit?
 „Quod igitur tot aliis licitum, hoc quoque Gregorio in opprobrium
 „nullo modo vertendum: immo potius, quo majori poëseos inclaruit
 „laude, eo facilius sine nominis et gloriae periculo centonem illum,
 „tamquam pii et vere Christiani animi testimonium, contexere po-
 „tuit. Poëta ignobilis vix auderet, quod magni nominis in hoc ge-
 „nere vir impune et sine ulla laudis jactura suscipere potest.“

His, tria sunt, quae respondeamus. Primum enim cavendum
 videtur, ne, quae alii poëtae lusus jocique causa protulerunt, ad
 ea consilii argumentique gravitatem, quae in illo dramate inest,
 tamquam ad normam, exigamus. Omnium minime tragoediae il-
 lius sanctitati cum viro doctissimo aequiparaverim drama istud trium-
 phale, quod inter nostrates Guil. Aug. Schlegelius in poëtae satis
 celebris opprobrium ex ipsius carminibus composuit: nisi forte,
 quae Aristophanes παρωδῶν lusit in tragicos poëtas, eidem placeat
 generi subjungere. Deinde caeterorum centonum Christianorum ³⁶⁾
 alia longe est ratio, quam nostrae tragoediae: quippe qui et bre-

³⁶⁾ Hos qui collegerunt, indicantur in FABRICII B. Gr. To. VIII. p. 624 sqq.

viores fere sint, et ab iis hominibus profecti, qui neque ingenio possint neque arte cum Gregorio comparari. Denique adeo hebes et obtusa acie Nazianzenus neutiquam fuit, qui ejusmodi poëmate persuasurum se Gentilibus speraret, etiam veteres, quamquam invitos, cecinisse τὸ ἄσμα τοῦ λόγου, poëtasque Graecorum dramaticos nihil esse nisi ὄργανα τοῦ λόγου καὶ πνεύματος.

Quid? quod Nazianzenus ipse de tali canendi consilio nil quicquam refert eo in carmine 37), quo, quamobrem ad versus scribendos animum applicuerit senex, aequalibus tradit. Causas commemorat quattuor: primam, ut a peccandi illecebris animum avocaret; alteram, ut consuleret juvenibus, aliorum poëmata (Apollinaria videtur tangere 38) cupide legentibus, quae delectarent magis, quam prodesse; tertiam, ut ne in hoc quidem genere Gentiles antecedere Christianis demonstraret; quartam, ut morborum incommoda et dolores consolaretur. Probabiles dicitis causas, quae illi consilio commendando sufficiant: assentior; sed in iis non omisisset profecto omnium et gravissimam et maxime commendabilem, quam Augusti excogitavit, si eo, quo ille vult, consilio drama composuisset.

II. Neque minus valere vir doctissimus existimat, quod ultimo loco posuerit VALCKENARIUS de cogitandi scribendique infantia, quae nulli minus aetati congruat, quam Imperatoris Juliani. „Nil enim obloquimur (ait), si quis omnes ejusmodi lusus poëticos ad infantiam velit referre; sed valde dubitamus, an ex singulis exem-

37) In *Senariis in suos versus*, *Opp.* To. II. p. 248.

38) Cfr. GREGORII NAZ. *Orat.* LI. *Opp.* To. I. p. 745. Add. TILLEMONT., quem supra not. 8 citavimus.

plis nostri carminis infantia quaedam singularis demonstrari possit. „Et unde factum, ut auctor sagacissimus Juliani aetatem a contumelia infantiae tam studiose defendat? Ipse certe Julianus ad infantiam ineptiasque pronissimus: id quod factis et dictis abunde testatus est. Nonne infantiam plura sapiunt, quae Julianus in oratione (sive hymno) IV εἰς τὸν βασιλέα Ἡλίου et orat. V εἰς τὴν μητέρα τῶν Θεῶν et alibi protulit? Cyrillus Alex. in orationibus ὑπὲρ τῆς τῶν Χριστιανῶν εὐαγοῦς Ἱερουσαλῆας, πρὸς τὰ τοῦ ἐν ἀθέοις Ἰουλιάνου, et Gregorius noster in λόγοις στηλικευτικοῖς s. invectivis in Julianum, multis exemplis probare studuerunt, ad quos errores, perversitates atque stultitias studio falsae sapientiae, astrologiae et magiae abreptus fuerit.“

At Juliani dogmatici errores, ejus superstitio, ejus, si qua fuit, ad magicas artes propensio, quid tandem pertinent ad poëticae inventionis, tractationis, eloquutionis vitia et ineptias? Quippe haec spectabat VALCKENARIUS, ubi cogitandi scribendique infantiam accusabat. Haud ignoramus, Julianum, adolescentulum, paedagogica magistrorum suorum jactantia fuisse deceptum, et sophisticis sentiendi scribendique artibus imbutum; videmus, juveni vitia quaedam affricuisse perversae aetatis consuetudinem; fatemur, eundem, virum, studio novae religionis condendae abreptum (novam enim condere malebat, quam veterem, saeculi ingenio parum consentaneam, restituere), Numae quodammodo personam induisse; intelligimus, inde factum esse, nec fieri aliter potuisse, quam ut, quas dictis factisque imitaretur superstitiones, ipsius subinde mentem occuparent; neque sumus nescii, in scriptis ejus passim plus elucere alieni artificii, quam mentis, ex sese gignentis omnia, quae sententias,

libere conceptas, suis amat, non aliorum, verbis eloqui. Poterant hujus rei multa ex Libanio, Juliano, Ammiano Marcellino, aliis argumenta proferri; poterant plura fortasse et graviora in Caesarem dici, quam vel AUGUSTI significavit, vel ii dicere voluerunt, qui vitam et aevum Juliani egregiis scriptis ornavunt 39). Sed ut haec minime laudanda sint, laudem tamen meretur ingenii bonitas, quae illum tum in scribendo tum in scriptis aequalium censendis supra saeculi sui labem evexit: imitatore produnt ejus libri, neque tamen lectorem offendunt ac rejiciunt curiositate, calamistris, ineptiis: immo sanitas ubique et simplicitas prisca aevi agnoscitur, neque ea sine nervis ac luminibus; dictio ejus elegans est, tersa, pura, Attica, utpote qui et principes veterum, Platonem maxime ac Demosthenem, sequeretur, et veterum studiosissimos, Themistium ac Libanium, illum familiarem, hunc magistrum, aemularetur 40). Cyrillum autem et Gregorium quod AUGUSTI citat Julianae stultitiae testes, scilicet Patres audiendi erant, ubi Juliani vitia crepant! Quid? etiam si vir doctissimus illos citavisset auctores, quos ego memoravi: tamen persisteremus in hoc, quod VALCKENARIUS judicavit, neque Juliano, nec Juliani aequalibus, nec Gregorio Nazianzeno congruere istam ineptiarum multitudinem, quae tragoediam illam tamquam alia calamitas invasit atque corripit.

De his ineptiis TRILLERUS horridula oratione, sed vere, pro-

39) Cfr. imprimis D. H. HEGEWISCH *Über Kaiser Julians Schriften und Charakter, in soweit der letztere sich in seinen Schriften dargestellt hat*, in Ej. *Sylloge: Historische und litterarische Aufsätze* (Kiel 1801. 8.) p. 154 sqq. AUG. NEANDER *Über Kaiser Julianus*

und sein Zeitalter (Lips. 1812. 8.) p. 71 sqq.

40) Cfr. DAN. WYTTENBACHII *Animadverss. ad Juliani primam Orationem*, quae insertae sunt *Bibl. Criticae* Amstelod. V. III. P. I. p. 34 sqq. ejusdemque *Epistola crit. ad Ruhnkenium* p. 5.

nuntiavit ⁴¹⁾, ut nova demonstratione vix opus sit. Ac piget profecto singula excutere: adeo sunt putida omnia, jejuna, absurda. Nam ut nihil dicamus de argumento, quod non invenit auctor, sed ex Evangelicae narrationis simplicitate repetiit, et ita mordicus tenuit, nihil ut admisceret poëticae fictionis, scilicet, ne librorum sacrorum fidem corrupisse videretur: sed hoc ut praetermittamus, quantopere languet omnis tractatio, quantum non modo a Graecae tragoediae indole ac virtutibus, sed omnino a communi sensu abhorret! Tridui illud spatium complexus est poëta, quo Christus

41) In prooemio illo, de quo supra not. 17 diximus. Verba ejus haec sunt: „Obgleich Gregorii Verse mehr fromm, als gelehrt seyn, nach des Petri Alcyonii L. I. de Exsil. Urtheil: so blühen dennoch in diesen dürrn Feldern hier und da einige Homerische Blumen; er bringt auch dann und wann ein kräftiges Beywort mit an, und weiß überhaupt, was zu einem rechten Gedichte erfordert wird, ob ihn gleich sein Alter, denn er war schon 55 Jahr alt, da er sich auf die Poesie legte, oder sein vielfältiger Kummer, den ihm die gottlose Priesterschaft verursachte, den poetischen Trieb hintertrieben haben. Hingegen der Verfasser des Griechischen Trauerspiels weiß weder, was zu einer Tragödie gehöret, noch wie er recht schreiben und die poetische Feder geschickt führen soll. Denn, was das Erste anlangt: so ist nicht die geringste Abtheilung oder ordentliche Einrichtung darinnen wahrzunehmen, und findet daher der Bote gleich im Anfange so viel zu thun, als er in anderen Trauerspielen erst auf die letzt pflegt: so stellet es nächst dem, auch die drey ganzen Tage für, in welchen der Heyland gelitten,

gestorben, begraben und wieder auferstanden ist, daher denn Maria und die anderen heiligen Frauen ordentlich darinne einander eine gute Nacht wünschen, zu Bette gehen, und frühe wieder aufstehen, welches doch schnurstracks wider die Regeln des Trauerspiels läuft, als welches eigentlich nur einen fürstellen soll, wie männiglich bekannt; weiter hat er die Reyhen oder Chöre ganz aussen gelassen, welche doch dem Trauerspiele bekanntermassen den größten Glanz und die vornehmste Zierde geben, aber auch am schwersten seyn; und endlich weiß er auch keiner Person ihre gehörigen Kenn- oder Unterscheidungs-Zeichen zu geben, sondern sie reden alle einerley, und ein Pilatus, oder Johannes brauchen eben dergleichen Worte, als Maria und die anderen Frauen. Und dieses gehört eigentlich zur Schreibart, von welcher ich mit Grund der Wahrheit rühmen kann, dass sie kalt, niedrig, schlecht, ohne Majestät, ohne lehrreiche Sprüche, und ohne aller derjenigen Zierlichkeit sey, welche zu der tragischen Redensart hauptsächlich erfordert wird.“

mortī affixus, cruciatus, mortuus, humatus, in vitam revocatus fertur. Id vero ita distinxit actionum veritate dicam an varietate, ut Maria cum caeteris matronis, quae chorū efficiunt, bis et cubitum eant, et mane resurgant.

Neque oculis subjiciuntur res, quae movere animos poterant, sed auribus fere committuntur ope narrationum, in tam immensam longitudinem protractarum, ut fastidium creent. Dum veremur, ne nuntii defatigentur sermocinando, ipsorum nos loquacitas enecat. Nulla est affectuum veritas: peraguntur pleraque exclamationibus, lamentationibus, denique inani quodam et declamatorio strepitu verborum. Ut pauca de multis, risum movet Maria, quae una vocis continuatione et contentione in praeceps se ruere morti-que proximam clamat, et varia suppliciorum genera recenset, sciscitans ex nuntio id, quo filius periturus sit. Quid? sensu cassa fuerit necesse est, quae in summa omnium rerum desperatione,

πάσχοντα μὴ φέρουσα τοῦτον νῦν βλέπειν,

tamen proluxa oratione enuntiat partus mysteria. Et qualis tandem est ista enuntiatio! Satis erit initium apposuisse ⁴²⁾.

Ἄλλ' εἴμ' ἄκομψος ἐκφέρειν μυστήρια·
 Ὅμως δ' ἀνάγκη, συμφορᾶς ἀφιγμένης,
 Γλῶσσαν μ' ἀφείναι· πρῶτα δ' ἄρξομαι λέγειν,
 Ὅθεν μ' ὑπῆλθε πρῶτον εἶναι μητέρα
 Φέρουσαν ἀγνὸν εἰς τόδ' ἡμέρας δέμας.
 Οὐκ οἶδα τέρψιν, ἢ λόγῳ κλύειν φέρω,
 Γραφῇ τε λεύσσειν, οὐδὲ ταῦτα γὰρ σκοπεῖν
 Ἐγὼ πρόθυμος, παρθένον ψυχὴν δ' ἔχω.
 Ὅμνυμι τὸν σύμπαντα σαφῶς εἰδότα,
 Μήδ' ἂν σεληῖσαι, μήδ' ἂν ἐννοίαν λαβεῖν,

42) Vers. 518 sqq. In his corrupta quaedam tacite correxi.

Ἦ κάρτ' ὀλοίμην ἀκλεῆς, ἀνώνυμος,
Καὶ μήτε πόντος, μήτε γῆ, μήτ' ἂν πόλος
Το σῶμά μου δέξαιτο, καὶ ψυχὴν χέρες
Πάσχοντος υἱοῦ, ὡς κατ' εὐχὴν ἐστὶ μοι,
Ἐλπίς τρέφει τε, κοῦ καταισχύνει δέ με.

Scilicet suam fecit Maria Hippolyti professionem in Euripidis tragoedia, sed ita fecit, ut verbis quibusdam immutatis posse se juvenis castitatem superare putaret. Ita enim ille 43):

Ἐγὼ δ' ἀκομψος εἰς ὄχλον δοῦναι λόγον — —
Ὅμως δ' ἀνάγκη, συμφορᾶς ἀφιγμένης,
Γλῶσσαν μ' ἀφεῖναι · πρῶτα δ' ἄρξομαι λέγειν,
Ὅθεν μ' ὑπῆλθες πρῶτον, ὡς διαφθερῶν —

Tum, paucis interjectis :

Λέχους γὰρ εἰς τόδ' ἡμέρας ἀγνὸν δέμας.
Οὐκ οἶδα πρᾶξιν τήνδε, πλὴν λόγῳ κλύων,
Γραφῇ τε λεύσσω · οὐδὲ ταῦτα γὰρ σκοπεῖν
Πρόθυμός εἰμι, παρθένον ψυχὴν ἔχων.

Ac paullo post (nam qui sequuntur in Euripidis dramate versus, eos rursus non poterat centonis auctor in suos usus convertere):

Νῦν δ' ὀρκιὸν σοι Ζῆνα, καὶ πέδον χθονὸς
Ὅμνυμι, τῶν σῶν μήποθ' ἄψασθαι γάμων,
Μήδ' ἂν θελῆσαι, μήδ' ἐς ἐννοίαν λαβεῖν.
Ἦτ' ἂν γ' ὀλοίμην ἀκλεῆς, ἀνώνυμος,
Ἀπολὶς, ἄοικος, Φυγὰς ἀλητεύων χθόνα,
Καὶ μήτε πόντος, μήτε γῆ δέξαιτό μου
Σάρκας θανόντος, εἰ κακὸς πέφυκ' ἀνὴρ.

Haec quam stulte sint ad Mariam accommodata, quam temere

etiam ornata verbo, quod N. T. lectio 44) suppeditaverat, quis est, quin pervideat?

Mox ubi Christum mortuum conspicatur Maria, quam remissae et enervatae sunt lamentorum blanditiae, quales amicam fortasse deceant, amoribus ac deliciis suis palpantem, non item sanctam illam matrem, quae filii mortem deplorabat 45):

Τίς ἐστὶν οὗτος, ὃν νέκυν χεροῖν ἔχω;
 Πῶς καὶ νιν ἡ δύστηνος, εὐλαβουμένη
 Πρὸς στέρνα θάμαι; τίνα θρηνήσω τρόπον;
 Αὐτὸς δὲ δοίης καὶ προσειπεῖν σ' ὡς νέκυν,
 Καὶ πᾶν κατασπάσαιμι σὸν μέλος, τέκνον.
 Χαῖρ' ὑστατίον σ' ὀρώσα νῦν προσφθέγγομαι,
 Ὅν μήποτ' αὐτῇ φύσας ὤφελον νέκυν
 Τὰ νῦν ιδέσθαι, φθίμενον σ' ὑπ' ἀνόμων.
 Δὸς ἀσπάσασθαι μητρὶ δεξιὰν χέρα,
 Ὡς φιλότατη χεὶρ, ἥς ἐγὼ πολλ' εἰχόμην,
 Προσειχόμην δ', ὡς κισσὸς ἔρνεσι δρυός.
 Ὡς φίλον ὄμμα, φίλτατον δέ μοι στόμα,
 Καὶ σχῆμα καὶ πρόσωπον εὐγενὲς τέκνου.
 Ὡς γλυκυτάτη προσβολὴ τῶν χειλέων.
 Ὡς θέσκελός χρῶς, πνεῦμα δ' ἡδιστον τέκνου.
 Ὡς θεῖον ὁδμῆς ἀσθμα, καὶ γὰρ ἐν κακοῖς
 Οὐδ' ἡσθόμην σου, κἀνεκουφίσθην κέαρ.
 Τί δ' ἄδ' ἀτίμως ἡθέλησας τεθνάναι;
 Τί τὴν τεκοῦσαν μητέρ' ὀρφανὴν σέθεν
 Τέθηκας; οἵμοι συνθάνοιμί σοι, τέκνον.
 Θανεῖν με κρεῖττον, ἢ θανόντα σε βλέπειν.
 Πῶς ἐξ ἀναύδου, καὶ μύσαντος ὄμματος
 Ἐξω παρηγόρημα; πῶς δ' οἴσω μέλειν;
 Ὡς χρωτὸς ἡδὺ πνεῦμα, μάτην ἄρα σε
 Ἐθρεψε, τέκνον, μαζὸς οὐμός; σπαργάνοις

44) Rom. V, 6. ἡ δὲ ἐλπίς τοῦ κα-
 ταισχύνει.

45) Vers. 1318 sqq.

Μάτην δ' ἐμύχθουν, καὶ κατεξάνθη πόνους,
Ἀρχῆς ἀπ' ἄκρης σὺν ξένων γενεθλίων.

Taedet vel plura transcribere, vel singulorum versuum fontes inda-
gare. Nam haec quoque ex Euripideis misere consarcinata sunt.
Velut versus sextus ex Hippolyto v. 1097 :

Χαῖρ' · ὕστατον γὰρ σ' εἰσορῶν προσφθέγγομαι,

nonus ex Medea v. 1070 :

Δότ' ἀσπάσασθαι μητρὶ δεξιὰν χεῖρα·

undecimus ex Hecuba v. 398 :

Ὅποῖα κισσὸς δρυὸς, ὅπως τῆςδ' ἔξομαι,

idemque 46) ex Medea v. 1213 :

Προσείχεθ', ὥστε κισσὸς ἔρνεσιν δάφνης,

duodecimus et qui sequuntur ex Medea v. 1071 :

ᾠ Φιλτάτη χεῖρ, Φίλτατον δέ μοι στόμα 47),
Καὶ σχῆμα, καὶ πρόσωπον εὐγενὲς τέκνων,

ac paullo post :

ὦ γλυκεῖα προσβολή,
ᾠ μαλθακὸς χρῶς, πνεῦμά θ' ἥδιστον τέκνων.

decimus sextus et septimus, tribus vocabulis mutatis, ex Hippolyto
v. 1391 :

46) Verificatorem ex duorum ver-
suum velut laceris membris suum ver-
sum composuisse, equidem malim sta-
tuere, quam cum Ponsone pro δά-

φνης in Medae loco δρυὸς repo-
nere.

47) Alii χάρα. Illud certe imitator
tuetur.

Ἦν θεῖον ὁδρεῖς πνεῦμα 48) • καὶ γὰρ ἐν κακοῖς

Ἦν ἡσθόμην σου, κἀνεκουφίσθην δέμας.

octavus decimus et sequentes tres rursus ex Medea v. 1208:

Τίς σ' ὦδ' ἀτίμως δαιμόνων ἀπώλεσε;

Τίς τὸν γέροντα τύμβον ὀρφανὸν σέθεν

Τίθῃσιν; αἶμοι, συνθάνοιμί σοι, τέκνον.

vigesimalis secundus ex eodem dramate v. 1183:

Ἦ δ' ἐξ ἀναύδου καὶ μύσαντος ὄμματος 49).

vigesimalis quartus et qui sequuntur ex Troadibus v. 753 sqq.

Ἦ χρωτὸς ἡδὺ πνεῦμα' διακενῆς ἄρα

Ἐν σπαργάνοις σε μαστὸς ἐξέθρεψ' ὅδε •

Μάτην δ' ἐμόχθουν, καὶ κατεξάνθην πόνοις 50).

Ex hoc miserabili versuum contexendorum labore, qui non ingenii erat labor sed digitorum, quid aliud provenire potuit nisi molestissimus a principio usque ad extremum languor? Aut quis miretur, sine nervis et articulis fluctuare omnia dissoluta, nullam in toto dramate inesse partium descriptionem justam, πάθος nullum, nullam morum notationem?

Omnino in moribus personarum (nam de his verbo monere sufficit) tantum abest, ut auctor ex Graecorum lege sectetur id, quod in quoque genere summum est, id quod ne exspectari quidem ab tali versificatore poterat, eos ut nec probabiles finxerit, neque

48) Substituit imitatur ἄσθμα, ex Aeschilo, sicut VALCKENARIUS censabat, ductum, scilicet variandae orationis causa, quia πνεῦμα versu proximo superiore posuerat, et mox χρωτὸς ἡδὺ πνεῦμα sequitur.

49) „Prava BARNESII conjectura,

ὄμματα, videtur tamen quodammodo confirmari X. Π. 903. 1329.“ PORSON.

50) Hunc versum in Troadibus certe legit imitator: spurium censet, ex Medea 1030 temere repetitum, VALCKENARIUS ad Eurip. Phoenissas p. 398.

a se diversos ac dissimiles et propriam cujusque indolem quodammodo exprimentes. Nam et Pilatus, et Joannes, et nuntii non aliter loquuntur aguntque, quam Maria et caeterae mulieres, omnesque ita omnino loquuntur et agunt, ut qui ineptius et possit et velit, vix invenias. Gravis per se et plena tragicae dignitatis oratio, quum eximitur et divellitur locorum tenore atque contextu, quam frigida fiat, quam expers omnis succi et nervorum, nemo non sentiet, qui Euripidea comparaverit, unde pannos ridicule consuit imitator. Tantum enim inter utrumque interest, quantum inter hominem incorrupta sanitate et robore atque inter eum, qui membris fractus ac debilitatus est. Id satis elucere arbitramur ex iis, quae supra attulimus: si cui nondum persuasum sit, tria loca addamus; omne trinum, sicut in proverbio est, perfectum.

In Euripidis Hippolyto haec προλογίζει Venus:

Πολλὴ μὲν ἐν βροτοῖσι κ' οὐκ ἀνώνυμος
Θεὰ κέκλημαι Κύπρις, οὐρανοῦ τ' ἔσω,
Ὅσοι τε πόντου, τερμόνων δ' Ἀτλαντικῶν
Ναίουσιν εἴσω, Φῶς ὀρῶντες ἡλίου.

In nostra tragoedia 51) matri nuntiaturus, filio mortem esse subeundam, postquam suum αἶter repetitum ingeminasset, sic virginem alloquitur:

Πολλὴ μὲν ἐν βροτοῖσι, κ' οὐκ ἀνώνυμος
Ἀγνὴ κέκλησαι, τῆςδε γῆς ὅσοι πέδον
Ναίουσι, λαμπρὸν Φῶς ὀρῶντες ἡλίου,
Τὰ δὲ νῦν τάλαιν' ἢ πάλαι μακαρία.

Ad ista frigide satis respondet ἡ Θεοτόκος:

Τί δ' ἐστίν; ἢ που τίς μ' ἀκοιτεῖναι θέλει;

51) Vers. 102 sqq. Quod attulimus iudicium est VALCKENARII ad Hippolytum p. 161.

Non dicam, quam apte Veneri de se dicta transferantur in virginem sanctissimam; sed numquam Gregorius Nazianzenus Mariam dixisset οὐκ ἀνώνυμον Ἀγνήν.

In eadem Euripidis tragoedia 52) haec ad Venerem dicit ancilla :

Δέσποινα Κύπρι· χρὴ δὲ συγγνώμην ἔχειν
Εἴ τις γ', ὑφ' ἥβης σπλάγχνον εὐτονον φέρων,
Μάταια βάζει· μὴ δόκει τούτων κλύειν.
Σοφωτέρους γὰρ δεῖ βροτῶν εἶναι θεούς.

His versibus, paullulum mutatis, in nostro centone perabsurde utitur chorus, quum Maria de caelestis nuntii promissis addubitareret 53) :

Δέσποινα κούρη, δεῖ σε συγγνώμην ἔχειν,
Εἴ τις γ' ὑφ' ἥβης σπλάγχνον εὐτόνως φέρων
Μάταια βάζει· μὴ δόκει τούτων κλύειν.
Σοφωτέραν γὰρ ἴσμεν οὐσάν σε βροτῶν.

In Euripidis Bacchis 54) haec de se praefatur Bacchus :

Λιπὼν δὲ Λυδῶν τὰς πολυχρύσους γύας,
Φρυγῶν τε, Περσῶν δ' ἡλιοβλήτους πλάκας,
Βάντριά τε τείχη, τήν τε δύσχειμον χθόνα
Μήδων ἐπελθὼν, Ἀραβίαν τ' εὐδαίμονα,
Ἀσίαν τε πᾶσαν, ἥ παρ' ἁλμυρὰν ἄλα
Κεῖται, μιγάσιν Ἑλλήσι βαρβάροις δ' ὁμοῦ
Πλήρεις ἔχουσα καλλιπυργώτους πόλεις,
Εἰς τήνδε πρῶτον ἦλθον Ἑλλήνων πόλιν,
Κάκει χορεύσας, καὶ καταστήσας ἐμὰς
Τελετὰς, ἵν' εἶην ἐμφανὲς δαίμων βροτοῖς.
Πρώτας δὲ Θήβας τῆςδε γῆς Ἑλληνίδος
Ἀνωλόλυξα, νεβρίδ' ἐξάψας χροὸς.

52) Versu 117 sqq.

53) Vers. 1041 sqq.

54) Vers. 13 sqq.

Etiam haec — quis credat? — in filium suum detorquet Maria 55):

Ὅς τὰς Λυδῶν πανευκλεεῖς λιπὼν πόλεις,
Φρυγῶν τε, Περσῶν δ' ἡλιοβλήτους πλάκας,
Βάντρεια τείχη τήνδε δύσχειμον χθόνα
Μήδων παρελθὼν Ἀρρῶβων τ' εὐδαίμονα
Ἔθνη τὰ μάκρην καὶ σκότῳ βεβυσμένα.
Πᾶσαν τ' Ἀσίαν, ἣν παρ' ἁλμυρὰν δ' ἄλλα
Ἑλλησι κεῖσθαι φασί, βαρβάροις δ' ὁμοῦ,
Πλήρεις ἔχουσιν καλλιπυργῶτους πόλεις,
Εἰς τήνδε πρῶτον ἦλθες Ἑβραίων χθόνα.
Ἡ δ' ἐς τὰφον τίθῃσιν ἐκ σφαγῆς νέκυν.

His ita expositis, haud scio, an sponte concidant caetera, quae VALCKENARIO, infantiam scribendi merito taxanti, tragoediae nostrae defensor speciose objecit. Nam quod mirum esse negat, „Gregorium in orationibus, quibus, ut VALCKENARIUS scripserat, „in „Julianum debacchatur, alium prorsus ac diversum apparere, siquidem aliud sit, oratione pedestri, aliud, ligata scribere, aliumque „ornatum desideret opus libero ingenio conceptum, alium cento, „ex variis tragoediis confarcinatus“: revocat nos V. D. illuc, unde supra 56) progressi sumus, quum ostenderemus, indignum esse cen-

55) Versu 1593 lqq. Cfr. Jo. PIERSONIS *Verisimilia* p. 122.

56) P. 20. Operae pretium est cognoscere, quid HIERONYMUS (Epist. LIII. ad Paulinum, T. I. p. 275. ed. Vallars.) de his centonum quisquilliis, quae ipsius aetate prodierant, judicavit: Taceo de mei similibus, qui si forte ad Scripturas sanctas post saeculares litteras venerint, et sermone composito aurem populi mulserint, quidquid dixerint,

hoc legem Dei putant: nec scire dignantur, quid Prophetarum, quid Apostoli senserint; sed ad sensum suum incongrua aptant testimonia; quasi grande sit, et non vitiosissimum docendi genus, depravare sententias, et ad voluntatem suam Scripturam trahere repugnantem; quasi non legerimus Homerocentonas, et Virgiliocentonas: ac non sic etiam Maronem sine Christo possumus dicere Christianum, qui scripserit:

Jam redit et virgo, redeunt Saturnia regna,
Jam nova progenies caelo demittitur alto.

tonem Gregorii ingenio, defendi non posse pessimis aliorum exemplis, neque omnino adscribi ei, cujus orationes ab istiusmodi infantia vehementer abhorrent. Quamobrem nec putamus nihil esse stili ac phraseos diversitatem, quam in hac tragoedia, si componatur cum reliquis Gregorii carminibus 57), AUGUSTI ipse agnoscit: illud vero, quod addidit de metricis peccatis, „quae in tali editione „de symbolis vix et ne vix quidem vitari potuerint“, quo spectet, et quo pacto defendi queat, fateor me non intelligere. Talem nos quidem non novimus Gregorium, in quem cadat Hieronymianum illud, quod V. D. in eum traxit: Christianus bonus, poëta pessimus!

III. Quae hucusque disputavit venerabilis AUGUSTI, *negativa* esse ait argumenta, VALCKENARIO opposita, eisque adjungit alia, quae dramatis γνησιότητα demonstrent.

Horum argumentorum primum ducit ex codicum consensione. „Ante omnia, inquit, codicum manu scriptorum auctoritas spectanda, de quibus jam Lambecius et Phil. Labbeus fusius egerunt. „Codex Matritensis, Monacensis, Venetus, septem Parisienses alii, „que Gregorii Nazianzeni nomen praefigunt. — In codice quodam

Et patrem loquentem ad filium:

Nate, meae vires, mea magna potentia solus;

Et post verba Salvatoris in cruce:

Talia perstabat memorans, fixusque manebat.

Puerilia sunt haec, et circulatorum ludo similia, docere quod ignores: immo, ut cum stomacho loquar, ne hoc quidem scire quod nescias.

57) De his monui supra p. 12 not. 24. Sed oblitus sum ibi commemorare codicem manuscriptum, qui Gregorii Nazianzeni carmina una cum

scholiis ineditis continet, de quo expositum nuper est in *Catalogo* s. Notitia manuscriptorum, qui a Cel. E. D. Clarke comparati in Bibliotheca Bodlejana asservantur P. I. (Oxonii 1812. 4.) p. 34 sqq., ubi et lectionis quaedam varietas et scholia illa in lucem protracta sunt.

„cum Scholiis Graecis inscribitur hoc drama τὸ κοσμοσωτήριον πάθος
 „τοῦ ἐν ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου, Ἀρχιεπισκοποῦ Κωνσταντινουπό-
 „λεως τοῦ Θεολόγου, δράμα κατ' Εὐριπίδην (apud Lambec. IV. p. 22).
 „Desumpta haec singularis inscriptio ex ipso carmine v. 4 — 7. At-
 „que his auctoritatibus innisi sunt Lambecius, Labbeus, Iriarte
 „aliique 58). Jure itaque statuimus, originem hujus traditionis hi-
 „storicae in veritate potius, quam in fictione esse quaerendam.“

At in ejusmodi re disceptanda parum aut nihil valere codicum
 auctoritatem, Criticorum nemo hodie ignorat. Codices enim si au-
 diantur, neque Euripidi Rhesum, nec Platoni Hipparchum aut Mi-
 noa, neque Pythagoreis aut Phalaridi epistolas abjudicare licebit;
 Aristotelea omnia, Hippocratea, Plutarchea, reddentur auctoribus,
 quorum nomina in codicibus praescripta sunt. Miramur itaque,
 tam infirmum argumentum placuisse viro eruditissimo, qui suos ipse
 discipulos jamdudum docuerit causas, cur falsa auctorum nomina
 non raro inscripta libris reperiantur, sive propter argumenti simi-
 litudinem, sive ob imitationis aperta vestigia, sive quod adjectum
 ad calcem codicis esset incerti auctoris opusculum. Ac si tanta co-
 dicibus habeatur fides, quidni illorum auctoritati liceat opponere
 silentium tot scriptorum, qui, quum non deesset dicendi opportunitas,
 numquam tamen dixerunt de illa tragoedia, neque eam Gregorio
 Nazianzeno usquam adscripserunt? Nihil de ea Hieronymus, quod
 mirum profecto in homine, qui et discipulus Gregorii fuerit, et bre-
 viorum ejus carminum mentionem fecerit 59); nihil summus Nazian-

58) In his etiam THEOPH. STOLLIIUS
 libri not. 32 laudati p. 430.

59) Catal. scriptorum eccles. CXVII.
 p. 104. ed. Cyprian. (To. II. p. 943.

ed. Vallars.) Ibi eum vocat *virum elo-*
quentissimum, praeceptorem suum, quo
Scripturas explanante didicerit, librum-
que affert, hexametro versu, Virgini-

zeni amicus, Basilius; nihil Rufinus; nihil alii scriptores aut Graecae aut Latinae ecclesiae, qui maximis Theologum laudibus extulerunt: nec Suidae codices quicquam de dramate habent, nisi si quis forte interpolatricem manum passus est ⁶⁰). Caeterum haud nescimus, quid opponi huic rationi queat; et diximus alio loco ⁶¹), quantopere in historica crisi vacillent argumenta, ex silentio scriptorum petita. Sed eadem tamen, sicut ibidem docuimus, in Patrum ecclesiasticorum censura non continuo adspernanda, certe validiora sunt codicibus, ita, ut qui ad horum auctoritatem provocat, illorum silentium non debeat contemnere.

Alterum argumentum AUGUSTI situm esse putavit in historia et singulari temporum ratione, quae Gregorio Nazianzeno tribuere tragoediam tamquam auctori suadeat. „Nam (inquit) sub Juliani Apostatae imperio paganismus, qui jam fere extinctus videbatur, liberius caput extollere coepit. Julianus veterem regni Deorum cultum restauravit, et Galilaeos, sicut contemptus causa Christianos vocare amabat, libros classicos, poemata, Musarum dona, possidere vetuit, eisque litterarum studia interdixit. Affectavit Julianus τὸ ἐλληνίζειν, scripsit tractatus invidiosos adversus religionem Christianam, inter quos ἡ Ἀνατροπὴ τῶν Εὐαγγελίων fuit; risit

tatis et Nuptiarum contra se differentium etc. Repetit magistri sui laudes in libro I. cont. Rufinum, c. 13. To. II. p. 469. et in Comment. ad Ephes. V, 32. To. VII. p. 661.

⁶⁰) Talem tragoediae codicem chartaceum, mediocriter antiquum, in bibliotheca Caesarea Vindobonensi excusserat LAMBECIUS (Catalog. p. 23), ex eoque memorat OUDINUS (de scri-

ptoribus eccles. p. 646): in quo codice Vita Gregorii, ex Suidae lexico desumpta, ejusmodi emblemate augetur. Nam verbis Suidae: ἕτερος (ἐπιτάφιος) εἰς τὴν ἀδελφὴν Γοργονίαν et περὶ φιλοπτωχίας interseruntur haec: τὸ κατ' Εὐριπίδην περὶ τῶν τοῦ Χριστοῦ παθῶν (sc. δράμα).

⁶¹) In Quaestione I de testimonio Flaviano p. VII.

„νεκροῦ τινος θήκην ⁶²⁾, et imprimis τὴν Σεοτόκον παρθένον. Contra „has blasphemias atque calumnias scripserunt Cyrillus Alexandri- „nus, Apollinaris alique, prae omnibus autem Gregorius noster, „quem una cum Basilio Caesariensi maximo odio prosequutus est Ju- „lianus.“ Haec omnia verissima sunt, et historiae fide compro- bata ⁶³⁾: sed num inde sequitur, futilissimum drama isto consilio fuisse a Gregorio confarcinatum? Sequitur vero, inquit AUGUSTI. Etenim „de Apollinari utroque scimus, eos non solum Juliano se „opposuisse, sed etiam, quo damnum ex Juliani decretis, quibus „usum poëtarum Graecorum Christianis interdixit, metuendum amo- „verent, *historias sacras versibus ex Homero, Euripide, Pindaro, „Menandro aliorumque poëtarum operibus collectis exornasse.*“ No- vum hoc commentum, quo Apollinarium quoque poësis accensetur centonibus, unde hausit vir eruditissimus? Auctores scilicet laudat Socratem et Sozomenum. At ille ⁶⁴⁾ Apollinarem patrem narrat Mosis libros heroico carmine esse interpretatum, alios praeterea V. T. libros, historiarum more conscriptos, partim dactylico versu exposuisse, partim ad formam tragoediae personis adhibitis elabo- ravisse, omnique numerorum genere de industria usum esse, ne qua Graecanicae loquutionis forma Christianis nova et inaudita relin- queretur; juniorem autem Apollinarem, in arte dicendi valde exer- citatum, Evangelia et Apostolorum scripta ἐν τύπῳ διαλόγων expo- suisse, quemadmodum apud Graecos Platonem, eoque pacto utrum-

⁶²⁾ Cfr. LIBANII *Oratt.* Vol. I. p. 509 ed. Reisk.

⁶³⁾ Cfr. GREGOR. NAZ. *Orat.* IV. *Opp.* To. I. p. 132. SOZOMENI H. E. V, 18 ed. Vales. De edicto, quo Caesar prohibuit, ne artium scholas Christiani

doctores aperirent, add. JULIANI *Epistol.* 42. p. 422 sq. Cfr. C. G. EINERT *Spec. I. Commentatt. ad Ju- liani edicta* p. 7 sqq.

⁶⁴⁾ SOCRATIS H. E. III, 16. p. 187 ed. Vales.

que et Christianae religioni profuisse, et Imperatoris calliditatem suo labore superasse. Ac disertius multo Sozomenus ⁶⁵⁾ Apollinarem tradit, eruditione et ingenio, quo valeret, opportune usum, pro Homeri carmine (ἀντὶ τῆς Ὁμήρου ποιήσεως, non, Homericis verbis) Hebraeorum antiquitatem usque ad Sauli imperium heroico carmine composuisse, scripsisse etiam comoedias instar Menandrearum (τοῖς Μενάνδρου δράμασιν εἰκασμένας), tum Euripidis eundem tra-goedias et Pindari lyram imitatum esse (ἐμιμήσατο), denique sumptis ex sacra scriptura argumentis liberalium disciplinarum, brevi tempore lucubrationes edidisse, et numero et praestantia pares iis, quae apud Graecos in eo genere celebrarentur, ἤξει τε καὶ φράσει καὶ χαρακτήρι καὶ οἰκονομίᾳ. Non ita perfricuerat frontem Sozomenus, ut praeter φράσιν caeteras quoque Apollinariorum carminum virtutes laudaret, eaque omnino cum veterum libris componeret, si nil fuissent nisi collecti ex illis libris centones. Sed posuit hoc AUGUSTI, ut suam de Nazianzeni centone sententiam coloraret. Quod quum scriptorum auctoritate confutatur, tum, quod addidit, ne levissimam quidem veri speciem habet. „Participem, ait, illius „consilii atque adiutorem etiam fuisse Nazianzenum, Jo. Clericus „in vita Gregorii ⁶⁶⁾ narrat; quod, quamvis veterum testimoniis non „firmatum, a veritate tamen non abhorrere videtur.“ Immo vero quam maxime abhorret, si temporum rationes ineamus, de quibus bene monuit Tillemontius ⁶⁷⁾. Nec potest res per se falsa „confir-

65) H. E. V, 18. p. 623. Graeca attulimus supra p. 6. not. 7.

66) Pag. 455 vers. Germ. Halensis 1721. 8.

67) Mémoires pour servir à l'histoire eccles. des six premières siècles To. IX. p. 535. Saint Gregoire avoit écrit en

vers pour se moquer et rendre inutile la défense que Julien avoit faite aux Chrétiens d'étudier les auteurs profanes. Cette pensée néanmoins a peu de fondement. Saint Gregoire ne s'estant particulièrement appliqué à la poesie que dans ses dernières années, longtemps

„mari traditione antiqua, quae Gregorio Christum patientem tribuit“: tutanda potius erat incerta et fallax traditio historiae veritate. Denique quod Julianus, Euripidis admirator, tragoedias ejus saepe laudaverit, inde occasionem et causam repetendam esse putat vir doctissimus, „cur Gregorius hunc imprimis poëtam ita transformaverit, „ut secundum Pauli Apostoli verba κήρυξ καὶ μάρτυρ Jesu Christi vocari posset.“ Ego contra sic statuo, Julianum neque Euripidis tragoedias saepius laudasse ⁶⁸⁾, quam aliorum scripta, et, ut erat ad dicacitatem pronissimus, oppido risurum fuisse ineptias, si quas forte ipsius aetate novus centonum κήρυξ effutiisset. Postrema AUGUSTI (nam ad finem tandem properamus) haec sunt: „Neque hoc „silentio praetereundum, Apollinarem juniorem a quibusdam auctorem centonis haberi.“ De Apollinari supra diximus, nec, si vere diximus, ex ista quorundam opinione conficitur, „in illius „aevi rationibus ejusmodi poëmatis apologetico-dogmatici (ita enim appellandum dijudicandumque V. D. censet) „originem esse quae- „rendam.“

Quae quum ita sint, duo restant tantummodo, in quibus plane accedimus AUGUSTI sententiae: unum, quod VALCKENARIUS saepe professus est, haud parum subsidii in illa tragoedia inesse ad Euripidis textum rectius constituendum ⁶⁹⁾; alterum, quod V. D. adjecit,

après la mort de Julien dont les edits avoient esté ensevelis avec lui: et Saint Gregoire sans songer à Julien ni à ses edits, peut bien avoir eu le dessein d'oster aux payens le foible avantage qu'ils avoient sur les Chrétiens d'exceller audessus d'eux pour la poesie.

68) Unum assert V. D. locum ex

JULIANI Oratt. VII. p. 214, ubi Caesar haec scripsit: λέγεται γὰρ ὑπ' Εὐριπίδου καλῶς· Ἀπλοῦς ὁ μῦθος τῆς ἀληθείας ἔφθ.

69) Nec tamen sine cautione: plura enim mutat Pseudo-Gregorius, quam ut ei soli tuto credamus. Bene monuit PORSON ad *Medeam* v. 1225.

utendum esse hoc opere tamquam fonte, ex quo accuratior et subtilior dogmatum Christianorum cognitio hauriatur. In hujus rei intimam disquisitionem ut mox descendat vir eruditissimus, et dogmaticas illius aevi, quo scriptum est drama, notiones inde illustret, sacrarum litterarum causa vehementer optamus. Quod nisi nostra nos fallit suspicio, haud exigua illarum notionum vis erit ad carminis aetatem probabili conjectura definiendam. Utcumque erit, nos quidem lubentissime auscultabimus amico, qui in suo tunc regno versabitur, ipsoque silentio nostro cavebimus, ne in alienam possessionem temere nos irruisse arguat.

Sufficiant haec, super argumento satis tenui copiosius fortasse, quam opus erat, disputata: quae, lecto AUGUSTI libello, festinavimus, ut, quantum per temporis brevitatem liceret, muneris nostri rationibus satisfaceremus. Indicenda est enim hac prolusione oratio, qua memoriam Augustanae Confessionis recoli quotannis et instaurari in templo academico beneficii Lynkeriani lex jubet. Qua in re non possumus non eximium significare gaudium nostrum, quod jam oratorem producere liceat eum, quem Societati Latinae olim adscriptum, per eamque necessitudinem nobis conjunctiorem, propter ingenii praestantiam, studiorum assiduitatem, doctrinae elegantiam, animi candorem et raram hac tempestate modestiam imprimis semper amavimus. Is est vir clarissimus, GUILIELMUS AUGUSTUS FRIDERICUS GENSLE-
RUS, Philos. D. Conrectoris jam munere praeclare

fungens in Lyceo illo Saalfeldano, in quo etiam nunc viget grata LOEFFLERI memoria, pereximii theologi, acerbo nuper fato nobis erepti, qui in illa urbe et lucem adspexit, et adolescentiae fidum comitem contubernalemque habuit virum, cujus vegetae senectuti nunc scholae illius gubernacula commissa sunt.

Hanc urbis claritudinem GENSLEUS non tantum institutionis scholasticae salubritate, sed libris quoque edendis adaugere cupiens, argumentum orationis sumpsit, ei consilio perquam idoneum, M. *Joannis Casparis Aquilae laudes*, qui primus post sacrorum emendationem Saalfeldanarum ecclesiarum Superintendens, tum de his, tum omnino de religione, de litteris, de patria indefesso studio praeclare meruit. Et contigit oratori per fautorum benevolentiam, ut ex tabulariis nancisceretur, quae ad vitam et fata Aquilae illustranda valerent. Itaque oratio per materiae ubertatem auctorisque diligentiam in iusti paene libri magnitudinem excrevit, cujus partem aliquam, quae maxime ornari dicendo posset, vir doctissimus die xxviii Februarii in templo Paulino recitabit, totum mox prelo subjecturus. Optamus, ut ceremoniae sanctitas tantam oratori faciat audientiam, quantum ipsius libro lectorum gratiam fore et studium auguramur.

Genßler, Wilhelm August Friedrich,

Vita M. Jo. Caspar Aquilae

Jenae 1816

Bamberg, Staatsbibliothek -- MvO.Bg.q.1

urn:nbn:de:bvb:12-bsb11746476-6